

OSMANLI'DA İLM-İ FIKIH
Âlimler, Eserler, Meseleler

İSAR
YAYINLARI

İSAR Yayınları
Osmanlı'da İlimler Serisi - 2
Yayın no: 10

Osmanlı'da İlm-i Fıkıh
Âlimler, Eserler, Meseleler

Editörler : Mürteza Bedir
Necmettin Kızılkaya
Hüseyin Sağlam

ISBN : 978-605-9276-10-8
1. Basım : Aralık 2017

Neşre Hazırlayan : M. Fatih Mintaş
Kapak Uygulama : Esat Yılmaz
Dizgi ve Tashih : Ömer Said Güler, Hüseyin Sağlam

İSAR Yayınları
Selami Ali Mah. Selanıkliler Sok. No: 44/1
Üsküdar İstanbul Tel: +90 216 310 99 20
Sertifika No : 32581

Baskı/Cilt : Elma Basım
Halkalı Cad. No: 162/7 Sefaköy İstanbul
Sertifika No : 12058

Kapak resmi:
Ebussuûd Efendi'nin Kanunnâme-i Cedîd adlı eserinden bir kesit.
Süleymaniye Kütüphanesi: Mehmed Zeki Pakalın, nr. 37, vr. 1^b

TAŞRADAN MERKEZE SORULAR: MOLLA ÇELEBİ el-ÂMİDÎ'NİN SORULARINDA FIKIH *

Hüseyin ÖRS **

Giriş

Bu çalışma, Osmanlı padişahı IV. Murad'ın Bağdat ve Irak'ın güney bölgelerini Safevilerin elinden aldıktan sonra Diyarbakır'dan geçerken tanıştığı ve beraberinde İstanbul'a getirdiği Molla Çelebi el-Âmidî'nin (ö.1066/1656) İstanbul'daki âlimleri sınamak üzere dokuz ilim hakkında hazırladığı "dokuz zor soru" bağlamında ortaya çıkan tartışmaları ve İstanbul'da bulunan âlimlerden Hoca Abdurrahîm'in (ö.1066/1656) bu sorulara verdiği cevaplar çerçevesinde tartışmanın mahiyetini, özellikle de fıkıh ilmine dair olan sorunun içeriğini ele almayı amaçlamaktadır.

Tartışma, sırasıyla şu dokuz ilim hakkında sorulan sorular etrafında dönmektedir: 1-Hey'et, 2-Hendese, 3-Mantık, 4-Ontoloji [*Umûr-i 'Âmmel*], 5-Me'ânî, 6-Beyân, 7-Fıkıh, 8-Hadis, 9-Tefsir. Biz de bu çalışmada yazma halinde bulunan risaleler ışığında tartışmanın genel hatlarını ortaya koyduktan sonra fıkıh ilmi ile alakalı olan sorunun hangi eserler ve hangi konu bağlamında nasıl bir zeminde ele alındığını ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken ilk önce Molla Çelebi'nin risalesinin genel muhtevasını vereceğiz. Daha sonra Hoca Abdurrahîm'in risaledeki konu ve ibarelere itirazlarını ve son olarak da Molla Çelebi'nin *er-Red ve'l-kabul* adlı risalesinde kendisine yöneltilen bu itirazlara yö-

* Bu çalışmanın hazırlanmasında farklı şekillerde desteğini gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Berât Açıl, Ahmet Kaylı, Mehmet Aktaş, Yusuf Ünal, Hasan Umut, Abdullah Öztop ve Seher Erdem Örs'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca eğitim sürecinde desteğini gördüğüm İSAR ve İSAM AYP projesine ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

** Yazma Eser Uzman Yrd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (huseyin.ors@isam.org.tr)

nelik değerlendirmelerini ele alacağız. Böylece Osmanlı dönemindeki muhakkik âlimlerin bir münazara ortamında hangi konuları tartıştıklarını ve dönemin ilmi faaliyetleri üzerinde nasıl bir etki bıraktığını risale yazan diğer âlimler üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

Molla Çelebi ve Hoca Abdürrahîm'in İslami ilimler tarihinde özellikle de akli ilimlerde oynadıkları rolü ortaya koymak için Khaled el-Rouayheb'in *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century* adlı eserinde çizmiş olduğu genel çerçeveyi Molla Çelebi ile Hoca Abdürrahîm özelinde incelemeye tabi tutacağız. Böylece daha sonraki dönemde tecdid hareketinin önderi olarak gösterilen İbrahim el-Kuranî'nin (ö.1101-2/1690) hemen öncesinde tahkik kapısını açan bu âlimlerin hangi konuları tartıştıkları ve bu tartışmalarda nasıl bir yöntem izledikleri daha fazla anlam kazanacaktır.

Bilindiği gibi 17. yüzyıl "fanatizmin yükselişi ve akli ilimlerin düşüşü" olarak değerlendirilmekteydi. Oysa böyle olmadığı son dönemlerde yapılan çalışmalarda delilleri ile ortaya konulmuştur. İddia edilenin aksine bu dönem tahkik kapısının açıldığı dönem olarak nitelenmesi gerektiği daha isabetli görülmüştür. Bu dönemde "kütübü'l-e'âcim" olarak tabir edilen kitaplar, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmaya ve Osmanlı âlim silsilelerinde Fars; Kürt ve Azeri âlimler yer almaya başlamıştır.¹

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu dönem tahkik kapısının açıldığı bir dönemdir. Tahkik kapısının açılmasında iki ilim merkezi ve üç önemli âlim kritik rol oynamıştır. Bu ilim merkezlerinden birisi Dımaşk olup burada tahkik kapısını açan âlim, Molla Mahmud'dur (ö.1074/1663). Molla Mahmud, Dımaşk'te âlim ve hoca olarak bilinmekte ve 17. yüzyılın orta ve sonlarında meşhur olmuş âlimlerin hemen hemen hepsinin hocası olarak tanınmaktadır. Muhibbî, onun biyografisini anlatırken onun Kürt bölgelerindeki karışıklıklardan dolayı Dımaşk'e yerleştiği

1 el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, 13-26.

ni ve altmış yıl boyunca burada öğrenci yetiştirdiğini, uzun kitaplara bakmadan onlardaki ibareleri aktarabilecek bir ilmi yetkinlikte olduğunu nakleder. Ayrıca onun “kütübü'l-e'âcim” olarak bilinen eserleri çokça okuttuğunu ve Şam'daki öğrencilere bu kitapları tanıtan ilk kişi olduğunu aktarır. Molla Mahmud bu kitapları sadece okutmamış, aynı zamanda onlara bu kitapları nasıl okutacaklarını da öğretmiştir. Bu nedenle Muhibbî onun Dımaşk'te tahkik kapısını açan kişi olduğunu hocalarından çokça duyduğunu nakleder. Molla Mahmud yaklaşık altmış yıl boyunca Dımaşk'te ders okutmuş ve bu uzun süre zarfında herhangi bir resmi vazife üstlenmemiş, bütün ömrünü ders vermeye adanmıştır. Kendisine yaşı ile soru sorulduğunda “muhtemelen 135 ama 125 kesin vardır” şeklindeki cevabı ömrünün uzun olduğunu göstermektedir. Dımaşk'e gelişi Hüseyin Halhâlî (ö.1014) gibi büyük Kürt âlimlerin vefat zamanlarına yakın bir döneme tekabül etmektedir. Molla Çelebi, onun muhakkik âlimler arasında en değerli âlim olduğunu nakleder. Öyle ki çağdaşı olan âlimler, “dönemin âlimi” olarak nitelendirilen Molla Mahmud'a öğrencilerini yönlendirerek ondan ilim talep etmeye gönderirlerdi. Molla Çelebi de onun bu ilmi birikiminden yararlanma fırsatı bulan âlimlerden biridir. Dımaşk'a Kâdılkudât olarak atandığı zaman hocasına çok değer vermiş ve çokça ihtiramda bulunmuştur. 1074/1663 yılında Dımaşk'ta vefat etmiş ve *Babü'l-fırad* kabristanına defnedilmiştir.²

Molla Mahmud'un Dımaşk'ta tahkik kapısını açmasına benzer bir şekilde Molla Çelebi ve Hoca Abdürrahîm, İstanbul'da tahkik kapısının açılmasında önemli rol oynamışlardır. Her iki âlim birçok öğrenci yetiştirmiş ve “kütübü'l-e'âcim” diye tabir edilen eserleri onlar da hem okumuş hem de okutmuşlardır. Bu iki âlimin konumuzun merkezini teşkil etmelerinden dolayı biyografilerine daha yakından bakacağız.

2 Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser fi a'yani'l-karni'l-badi aşer*, IV, 329-330.

I. Molla Çelebi el-Âmidî Kimdir?

Günümüz Diyarbakır şehrinde dünyaya gelmiş ve Molla Çelebi adıyla meşhur olmuştur. Kevserî, onun künyesini Muhammed b. Ali el-Âmidî olarak zikrettikten sonra Molla Çelebi olarak meşhur olduğunu aktarmaktadır.³ Muhibbî ise onun Molla Çelebi el-Kürdî olarak meşhur olduğunu nakletmektedir.⁴ İlk eğitimi Âmid'de muhakkik âlimlerden aldıktan sonra Mevlâna Çelebi Mâ'i ile Hüseyin Halhâlî'nin⁵ yanında eğitimine devam etti. Akli ilimlerde temayüz edip derin bilgi sahibi oldu. Birçok ilimde derinleştikten sonra Rumîyye Şeyhi es-Seyyid Mahmud Efendi'nin⁶ kızı ile evlenerek onun damadı oldu. Aynı zamanda farklı birçok alandan dersler vermeye başladı ve bölgenin meşhur âlimlerinden oldu.⁷

Sultan Murad Han, Bağdat seferinden dönüşte Diyarbakır'da konakladığı sırada Molla Çelebi el-Âmidî, Sultanın dikkatini çekmiş ve bunun üzerine Sultan Murad onu yanına alarak saltanatın merkezi olan İstanbul'a getirmiştir. Burada Padişahın emri ile Sahn-ı Seman Medresesine ilhak etmiştir.⁸ Kâtip Çelebi Sahn-ı Seman'da ders vermeyi üstlendiği tarihin 1049'a denk geldiğini nakletmektedir.⁹ Molla Çelebi'nin İstanbul'a gelmesi ile Sultan IV. Murad, ondan İstanbul'daki âlim-

3 Kevserî, *Makalatü'l-Kevserî, Turef min enbai'l-ilm ve'l-ulema*, 513.

4 Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser*, IV, 308.

5 Hüseyin el-Hüseyini el-Halhâlî büyük muhakkik âlimlerden olup eğitimi Mirzâcân eş-Şirazî'den almış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca birçok alanda eserler kaleme almıştır. Abdülkerim b. Süleyman el-Kuranî de eğitimi ondan almıştır. *İsbatü'l-vacip* ve Beyzâvî hâşiyeleri meşhurdur. H.1014 yılında vefat etmiştir. Bkz. Muhibbî, *Hulâsetü'l-eser*, II, 122; Kevserî, *et-Tabrirü'l-vecîz*, 17

6 "Koç Baba" olarak bilinen Seyyid Mahmud Efendi, Tebriz yakınlarındaki Urmiyye kasabasında dünyaya gelmiş ve Seyyid Şeyh Ahmed Efendi'nin oğludur. Nakşibendi tarikatının şeyhidir. Diyarbakır'a gelmiş ve Rumîyye Şeyhi lakabı ile meşhur olmuştur. Zaviyesi çok meşhur olmuş ve herkesin uğrak yeri olmuştur. Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 28^b-29^b.

7 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik* vr. 114^b-116^b; Uğur, *Ottoman ulema*, 174-175.

8 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 114^b-116^b; Uğur, *Ottoman ulema*, 174-175.

9 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 93.

leri sinamasını ister ve o da hızlı bir şekilde dokuz ilimden dokuz soru sorarak onları sınar. Bu sorular dönemin bazı âlimlerin reddiyeleri ile ateşli bir tartışmaya dönüşmüştür. Bu tartışmayı ilerde zikredeceğimizden dolayı şimdilik kısaca değinmekle yetinmiş olalım.

Molla Çelebi, Âsitâne'de dört-beş yıl ders verdikten sonra 1053/1643 yılının Şaban ayında Osmanzâde Efendi'nin¹⁰ yerine Diyarbakır kadısı oldu. 1054/1644 yılında azledilerek yerine Öreke Mustafa Efendi¹¹ ta'yin edildi. 1056/1646 yılının Rebiülevvel ayında Hanımzâde Hasan Efendi¹² yerine Halep kadılığına atandı. Aynı yılın Recep ayında Uşşâkizâde Abdürrahîm Efendi'nin Diyarbakır kadılığından azledilmesi ile Molla Çelebi eski yeri olan Amid/Diyarbakır kadılığına getirildi. Onun yerine Halep kadılığına ise Sun'îzâde Efendi¹³ atandı. 1057/1647 yılının Safer ayında Amid kadılığından tekrar azledilip yerine Vani

- 10 Ahizâde Abdülhâlim Efendi'den dersler almış daha sonra Hüsrev Kethuda, Davud Paşa, Sinan Paşa ve Mustafa Ağa medreselerinde müderrislik yapmıştır. H.1051 yılında Diyarbakır kadılığına atanmış ve h.1053 yılında Tokat'a atanarak onun yerine Molla Çelebi atanmıştır. H.1066 yılında Minkarizâde'nin yerine Mısır'a atanmış ve h.1067 yılında orada vefat etmiştir. Bkz. Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 117^b-118^a.
- 11 İstanbullu olup dönemin âlimlerinden dersler almış ve h.1024 Şahkulu Medresesi, h.1029 İbrahim Paşa Medresesi, h.1030 İsmihan Sultan Medresesinde görev almış sonra Edirnekapı Mihrimah'ından Üsküdar Mihrimah'a tayin edilmiş. H.1033 Sahn-ı Seman oradan Gelibolu, Sofya, Sakız, Gümülcine, İzmir kadılıklarını yapmış ve h.1054 yılında Molla Çelebi yerine Diyarbakır kadılığına atanmıştır. H.1059'da Eyyüp kadılığı sırasında vefat etmiştir. Bkz. Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 86^b-87^a.
- 12 Hanımzâde eğitimini tamamladıktan sonra Papasoğlu Medresesinde h.1038 yılında müderris olarak göreve başladı ve birçok medresede müderrislik görevini yürüttü. Halep kadılığından azledildiğinde Molla Çelebi onun yerine tayin edildi. Birçok görevden sonra h.1062 yılında Mekke-i Mükerrreme'ye tayin edilmiş ve h.1063 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Bkz. Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 119^a-119^b.
- 13 H.1039 yılında Halep kadısı olan Sun'ullah Efendi'nin oğludur. İlk önce mebadi-i ulumu tahsil ettikten sonra Azmizâde Efendi'den âli ilimleri tahsil etti. Sahn-ı Seman, Ayasofya ve Süleymaniye Darü'l-hadis gibi birçok önemli kurumda müderrislik yapmış ve aynı zamanda Selanik, Halep ve Mısır gibi merkezlerde kadılık yapmıştır. H.1076 yılında vefat etmiş ve Aziz Mahmud Hüdayi'nin yakınına defnedilmiştir. Bkz. Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 153^a-154^b.

Efendi atandı. 1061/1650 yılının Muharrem ayında Bosnalı Süleyman Efendi yerine Medine-i Münevvere ile Bağdat Beşit Abad kazasının kadısı oldu. 1062/1652 yılının Şaban ayında bu görevinden ayrılıp yerine Bosnalı Süleyman Efendi atandı. 1065/1655 yılının Ramazan ayında İz-zeti Mehmed Efendi yerine Şam Kâdilkudâtlığına atandı.¹⁴ Bu görevini icra ederken 1066/1656 yılında vefat edip Sinaniyye (Sinan Efendi) mezarlığına defnedildi.¹⁵

Molla Çelebi çok yönlü bir âlim olduğundan dolayı tabakat kitapları yazarları onun hakkında övgü dolu sözler sarf etmişlerdir. Uşşâkîzâde onun hakkında şöyle der:

“Efrâd-ı ‘ulemâdan ma’dûd, feride-i sadev-vücûd, evkâtı tedris
ü ibâdete masrûf, salâh-ı hâlle mevsûf, ‘âbid ü zâhid, mü’mîn
ü müteheccid idi ve bi’l-cümle mecmû’-i fazl ü kemâli nûr-i
âfitâb-ı megârib ü meşârik gibi lâmi’ ve şârik olup, her fende
cihânun vahidi ve her ilimde zamânun feridi olduğu bilâ-reyb
ve lâ-hilâf imzâ-yâfte-i ehl-i insâf idi.”¹⁶

Muhibbî ise onun hakkında şöyle der: “Muhakkik, hocaların hocası ve işleri ince ayrıntısına kadar bilenlerin önderi idi.”¹⁷

Uşşâkîzâde’nin kendisi onun öğrencisi olduğu gibi babası da onun öğrencisi idi. Uşşâkîzâde babasından defalarca Molla Çelebi el-Âmidî’nin hem alet ilimlerine hem de âli ilimlere dair derslerinde eline kitap almadan dersleri ezberden verdiğini ve kendisine yöneltilen zor soruları hiç zorlanmadan keskin cevaplar verdiğini dinlediğini nakleder.¹⁸

14 Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, IV, 308, Kevserî, *Makâlât*, 513; Muhammed Mutî, Nizâr Abaza, *Ulemâ’u Dımaşk*, 156-157

15 Uşşâkîzâde *Zeyl-i Şakâ’ik*, v.114b-116a, Muhibbî, *Hulâsetü’l-eser*, IV, 308, Uğur, *Ottoman ulema*, 174-175; Sabbağ, *Min a’lâmi’l-fikri’l-Arabî fi’l-asri’l-Osmâniyyi’l-evvel*, 553-555

16 Uşşâkîzâde *Zeyl-i Şakâ’ik*, vr: 114^b-116^b.

17 Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, IV, 308.

18 “Bu fakirün valid-i merhumdan müraren gûş-zedi olmuşdur ki okunan derslerin

Uşşâkîzâde, onun kendisinin cem' ve tahrir ettiği iki risalesinden başka eserinin olmadığını söyler. Bunlardan biri Sultan Murad Han'ın emri ile İstanbul'daki âlimlerin bilgi ve kabiliyetlerini ölçmek üzere dokuz ilimden hazırlamış olduğu dokuz soruya dair bir risaledir. İkincisi ise Rum/İstanbul âlimlerin sorulara vermiş oldukları cevaplar ve reddiyeler üzerine yazmış olduğu başka bir risaledir. Bu risale de *er-Red ve'l-kabul* olarak bilinmektedir. Ancak Uşşâkîzâde onun okuduğu eserler üzerine almış olduğu notlar toplansa birçok şerh ve hâşiye meydana gelebileceğini söyler. Daha sonra Uşşâkîzâde, onun has öğrencilerinden bazıları tarafından *Kadıızâde Rumi* adlı hendese kitabı üzerine yazmış olduğu hâşiyelerinin ve *Bercendisi* adlı hey'ete dair eserdeki hâşiyelerinin toplanıp müstakil birer eser haline getirildiğini nakleder.¹⁹

Dönemin biyografi yazarı Muhibbî, hocası Kazasker Mehmed İzzeti ile İshakzâde'nin de ondan ders aldığını ifade ettikten sonra Molla Çelebi'nin *Unmuzec*²⁰ adlı eserini gördüğünü ve çok beğendiğini ifade etmiştir. O da Uşşâkîzâde'nin ifade ettiği gibi Molla Çelebi'nin tefsir ve başka alanlarda birçok ta'likatının olduğunu ve bazılarının müstakil eser haline getirildiğini nakletmiştir.²¹

Molla Çelebi, ömrünü tedrise adanmış ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bunlar arasında belki de en fazla öne çıkan kişi Abdurrahman el-Kürdî'dir. Molla Çelebi 1053/1643'te Diyarbakır kadılığı için memleketine dönerken öğrencilerden bazıları ondan ayrılışın verdiği hüznle ağlamışlar. Onların bu üzüntüsünü gören Molla Çelebi, "Üzülmeyin!

birinde kitâb tutmayup, fûnun-ı 'âliyye ve aliyeyi 'an-zuhri'l-gayb tebyin ü takrir idüp, irâd olunan esvile-i kaviyyeye bilâ-tela'süm evcibe-i hâsime virilürdi." Bkz. Uşşâkîzâde *Zeyl-i Şakâ'ik*, v.114^b-116^b.

19 Uşşâkîzâde *Zeyl-i Şakâ'ik*, v.114^b-116^b.

20 Muhibbî "*Unmuzec*" isminin Molla Çelebi'den önce iki âlim tarafından kullanıldığını nakleder. Bu adı ilk kullanan kişinin Şemsüddin el-Fenârî (ö. 834/1431) olduğunu ve eserinde yüz yirmi ilimi ele aldığını nakleder. İkinci kişi ise Celalüddin el-Devvanî (ö. 908/1502) olup eserinde on ilimden on konuyu işlemektedir. Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, IV, 308.

21 Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, IV, 308

Size Abdurrahman el-Kürdi gibi bir âlimi bıraktım, o benden daha iyi bir âlimdir” demiş.²² Ayrıca Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yozgat koleksiyonunu 477 numarada kayıtlı yazma nüshanın derkenârında Molla Çelebi ile öğrencisi Abdurrahman el-Kürdi hakkında şöyle bir not düşülmüştür:

“Molla Çelebi Kürdistan mollalarındandır, Abdurrahman Efendi'nin hocasıdır. Kitapları kenarında ta'likatları çoktur. Lakin müdevveni yoktur. Abdurrahman Efendi onun kitaplarını ve Molla Çelebi'nin kitaplarını cümle cem' edüb, bazısını tezyif edüb, bazılarını ahz etmiştir. Anın için ulema beyninde Abdurrahman Efendi'nin hâşiyeleri üstadınınkinden makbuldür. Lâ tensa, Divriği.”

Kevserî'nin aktardığına göre Osmanlı'nın son dönemlerinde şeyhülislâmlık yapan Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1849-1911) Molla Çelebi'nin torunlarından biridir. 1910 yılında şeyhülislâm olmuş ve bir dönem şeyhülislâmlık görevini yürütmüştür.²³

İstanbul'da tahkik kapısını açan âlimlerden biri olan Molla Çelebi'nin etkisini daha iyi görebilmek için onun yetiştirdiği öğrencileri ve bunların Osmanlı tarihinde ne tür görevler üstlendiğini kısaca zikrederim.

Molla Çelebi'nin Öğrencileri

1. Fazıl Uzun Hasan Efendi

Fazıl Uzun Hasan Efendi, Konya şehrine yakın Karaman vilayetine bağlı Bayat adıyla bilinen bir köyde dünya geldi. Dönemin âlimlerinden eğitim almak üzere Erzincan'a gitti. Daha sonra dönemin ilim

22 Abdurrahman el-Kürdi, Diyarbakır Mes'udiyye Medresesinin müderrisi olup birçok akli ilimde yetkinliğini kanıtlamış bir âlimdir. Derin ilmi konulara dair kırka yakın risalesi vardır. Kevserî'de akli ilimlerde kendisinin şeceresini Abdurrahman el-Kürdiye kadar dayandığını söylemektedir. Kevserî, *Makâlât*, 513-4

23 Kevserî, *Makâlât*, 513-4

merkezlerinden biri olan Diyarbakır şehrine gidip orada Molla Çelebi el-Âmidî'den dersler aldı. Aynı zamanda Nakşibendi şeyhi Mahmud Efendi'den el alıp tarikata girdi. Yaklaşık yirmi yıl oralarda kaldı. 1031 tarihinde İstanbul'a, dönemin Şeyhülislâmı Yahya Efendi'nin yanına geldi. 1050 yılına değin Hürremiyye, İzniç, Süleyman Paşa, Hoca Hayreddin Medresesi, Piri Paşa Medresesi, Cedide-i Murad Paşa Medresesi, Sahn-ı Seman, Siyavuş Paşa, Kara Mustafa Paşa, Süleymaniye Darülhadis gibi birçok medresede görev aldıktan sonra Bursa, Edirne, Konya gibi merkezlerde kadılık görevini üstlenmiş, 1081/1671 yılında vefat etmiştir. O da hocası Molla Çelebi'nin *Unmuzec'*ine cevap kabilinde bir risale yazmıştır. Uşşâkîzâde onun bu risalesinin çok meşhur olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Ancak ne yazık ki onun bu risalesi tespit edebildiğimiz kadıyla günümüze ulaşmamıştır.

2. Nedim Efendi

İstanbul doğumlu olup ilk eğitimini dönemin âlimlerimizden aldıktan sonra Molla Çelebi'nin hizmetine girmiş ve uzun bir zaman ondan dersler almıştır. Daha sonra Şeyhülislâm Ebû Said Efendi'ye mülazemet etmiştir. 1064'de Cenabi Efendi Medresesi'ne, 1068'de Yusuf Efendi yerine Sa'di Efendi Medresesi'ne, 1070'de Süleyman Subaşı müderrisi olmuştur. Daha sonra Nişancı Paşa Atik Medresesi'ne, oradan Beşiktaş Sinan Paşa Medresesi'ne ve oradan da Sahn-ı Seman'a geçmiştir. Hem halk tarafından hem de devlet erbabınca kabul görmüş ve birçok medresede müderrislik görevini bu şekilde icra etmiştir. Şiir alanında ve özellikle Farsça'da mahir bir âlim olup 1671/1081 yılında da vefat etmiştir.²⁵

3. Kasımpaşalı Abdi Dede

Adı Halil b. Abdi olup 1041 yılında vefat eden Kasımpaşalı Abdi Dede'nin oğludur. İlk eğitiminden sonra Kürd Abdullah Efendi, Molla

24 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 200^b-201^b.

25 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 199^a-199^b.

Çelebi ve Abdürrahîm Efendi'den dersler almış ve eğitimini onların yanında tamamlamıştır. Babasının vefatından sonra Mevlevî tarikatında postnişîn olmuş ve bu görevi yerine getirirken 1088/1678 yılında vefat etmiştir.²⁶

4. Uzun Ali Efendi

1017 yılında Konya'da dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra IV. Murad döneminde İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Muhaşşi Şihab Efendi, Kiçi Mehmet Efendi, Uzun Hasan Efendi ve Molla Çelebi'den dersler almıştır. Hem Anadolu'da hem de İstanbul'da birçok medresede görev aldıktan sonra Ayasofya, Süleymaniye ve Bursa'da görev yapmıştır. En son Bursa kadılığını yaparken 1089/1679 yılında orada vefat etmiştir.²⁷

5. Ders-i 'Amm Salih Efendi

İstanbul'da doğmuş ve ilk eğitimini A'rec Mustafa Efendi'den aldıktan sonra ilimde en yüksek mertebeye ulaşmak üzere Molla Çelebi el-Âmidî'den dersler almıştır. Daha sonra Sultan Muhammed yani Fatih camisinde dersler verdiği için Ders-i 'Amm lakabını almıştır. Fatih cami dışında çevredeki birçok cami ve medresede dersler vermiştir. Bunlar arasında Davud Paşa ile Yusuf Paşa Mescitleri ile Zekeriya Efendi ve Sa'di Efendi Medreselerini sayabiliriz. Birçok talebe yetiştirdiğinden dolayı vefat ettiğinde öğrencileri "*kad mate ustadu küll*" diyerek onun 1092/1682 yılında vefat ettiğini ebcet hesabıyla aktarmışlardır.²⁸

6. Çömez Ahmed Efendi

Günümüz Mersin ilinin Silifke ilçesinde dünyaya gelmiş ve ilim talebi için İstanbul'a gelmiştir. İlk önce Kiçi Mehmed Efendi'den ders almış daha sonra eğitimini tamamlamak üzere Molla Çelebi ile Uzun

26 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 293^b.

27 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 240^b-241^a.

28 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 249^b-250^a.

Hasan Efendi'den dersler almış ve böylece eğitimini tamamlamıştır. Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye mülazemet etmiş ve daha sonra birçok İstanbul ve Anadolu medresesinde görev almıştır. Süleymaniye, İsmihan Sultan ve Haseki Medreselerinde dersler vermiştir. Bursa, Mekke, Medine, Edirne ve en sonunda İstanbul kadılığını yapmıştır. 1092/1682 yılında vefat etmiştir.²⁹

7. Ders-i 'Âmm Çelebi

İstanbul'da doğmuş ve ilk eğitimini dönemin âlimlerinden aldıktan sonra Molla Çelebi, Uzun Hasan Efendi ve Müfettiş Süleyman'dan çeşitli ilimlere dair dersler almıştır. Orta Cami ve Sultan Selim Camileri gibi önemli birçok yer de vaizlik yapmıştır. 1684/1095 yılında vefat etmiştir.³⁰

8. Beyazîzâde Ahmed Efendi

İstanbul'da doğmuş ve eğitimi dönemin önde gelen âlimlerinden almıştır. Uşşâkîzâde'nin aktardığına göre en önemli hocası Molla Çelebi el-Âmidî'dir. Hem ondan hem de dönemin diğer bir meşhur âlimi Uzun Hasan Efendi'den dersler almıştır. İstanbul ve taşrada birçok medresede görev yapmış ve Rumeli Kazaskeri iken Osmanlı tarihinde uygulanan tek zina örneğinde fetva vererek tarihe geçmiştir. Birçok önemli resmi mevkilerde bulunmuştur. 1098/1687 yılında vefat etmiştir.³¹

9. İbrahimhanzâde Hâcesi Muşli Efendi

İlk eğitimini Sinop'ta dönemin Sinop müftüsü Şeyh Mehmed Efendi'den almış ve daha sonra ilmini tamamlamak üzere İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Molla Çelebi, Uzun Hasan Efendi ve A'rec Efendi'den dersler alarak ilmini tamamlamıştır. Hüseyin Beg, Ahmed Paşa, Hacı Hasanzâde ve Sahn-ı Seman Medreselerinde müderrislik

29 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 274^b-275^a.

30 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 294^b-295^a.

31 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 178^a.

yapmıştır. Kudüs, Edirne, Gemlik, Mekke-i Mükەرreme ve İstanbul gibi merkezlerde de kadılık yapmıştır. 1104/1693 yılında vefat etmiştir.³²

10.Edirneli Murteza Efendi

İlk eğitimini dönemin âlimlerinden aldıktan sonra İstanbul'da Molla Çelebi Âmidî ve Kasımzâde Efendi'den dersler almıştır. Onlardan ders aldıktan sonra Şeyhülislâm Bahâî Efendi'ye mülazemet etmiş, 1067 yılında müderris olmuş ve birçok medresede müderrislik görevini üstlenmiştir. 1694/1105 yılında Mekke-i Mükەرreme'de kadılık görevini yaparken vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.³³

11.Cism-i Latif İsmail Efendi

İstanbul Cerrahpaşa Cami imamı Muhammed Efendi'den ilk eğitimini aldıktan sonra Molla Çelebi ile Uzun Hasan Efendi gibi dönemin muhakkik âlimlerden dersler aldı. Aynı zamanda tasavvufi yönünü geliştirdi. Aksaray Tekkesi şeyhi iken 1695/1106 yılında vefat etmiş ve Merkez Efendi mezarlığına defnedilmiştir.³⁴

12.Musazâde Seyyid Mustafa Efendi

İstanbul Fındıklı mahallesinde doğmuş ve ilk eğitimini aldıktan sonra Molla Çelebi ve Kürd İshak Efendi'nin ders halkasında eğitimini tamamlamıştır. Onlar dışında Karaçelebizâde'den de dersler almıştır. İstanbul ve taşrada birçok medresede müderris olarak görev yapmıştır.³⁵

13.Uşşâkîzâde Abdülbaki Efendi

Dönemin âlimlerinden ibtidâî ilimleri aldıktan sonra Molla Çelebi ile Uzun Hasan Efendi'ye öğrencilik yapmış ve devlette birçok görev üstlenmiştir. Birçok medresede müderris olarak görev yapmıştır.³⁶

32 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 350^a-350^b.

33 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 353^b-354^a.

34 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 363^b-364^a.

35 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 221^a-222^a.

36 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 252^a-252^b.

14. Abdurrahman el-Kürdî

Abdurrahman el-Kürdî Şahran'da doğmuş ve Molla Çelebi'den yirmi bir yıl eğitim almıştır. Kendisinin yazmış olduğu bir beyitte 1041 yılında eğitimini tamamladığını ifade etmektedir. Diyarbakır Mes'udiyeye Medresesinde müderrislik yapmış ve aynı zamanda orada müftü olmuştur. 1066 yılına kadar tedris ile iştigal etmiş ve herkesçe kabule mazhar olmuştur. Uşşâkîzâde, onu dönemin Cemşid'i ve âlemin Aristo'su olarak tanımlamaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Molla Çelebi, Âmid kadısı olduğunda öğrencilerinden ayrılırken öğrencilerinin çok üzüldüğünü fark etmiş ve onlara, "Dersten infikaka elem çekme. Zira varacağımız şehirde Molla Abdurrahman vardır ki el-an benden yahşi molladır." Öğrencileri de, "Haşa efendim o ancak sizin şakirdinizdir" dediler. Molla Çelebi de, "Beli, Molla Abdurrahman bizim şakird-i pür-ihtisasımızdır. Bizden beda'i edip, bizden tekml eylemişdir. Lakin biz erbab-ı rüsum ile ihtilat ideli metruk olup, ol daimi meşgul olduğundan bize galebesi vardır."³⁷ Kevserî de onun derin ilmi konulara dair kırka yakın risalesinin olduğunu ve akli ilimlerde kendisinin şeceresinin Abdurrahman el-Kürdî'ye kadar dayandığını söylemektedir.³⁸

II. Molla Çelebi'nin Âlimleri Sınaması

Daha önce belirttiğimiz üzere Sultan Murad Han, Bağdat seferinden dönerken Molla Çelebi el-Âmidî, sultanın dikkatini çekmiş ve bunun üzerine Sultan Murad onu yanına alarak saltanatın merkezi İstanbul'a getirmiştir. Burada Padişahın emri ile Sahn-ı Seman Medresesine ilhak etmiştir. Sultan IV. Murad ondan başkentteki büyük kavuklu ve geniş cübbeli âlimlerin ilim ve faziletteki mertebelerini görmek amacıyla onları sınamasını istemiştir.³⁹ Bunun üzerine Molla Çelebi *el-Es'ile* adında bir risale yazmış ve dönemin âlimleri de buna karşılık cevap niteliğinde risaleler kaleme almışlardır. Bizim tespit ettiğimize göre on iki

37 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 170^b-171^b.

38 Kevserî, *Makâlât*, 513-4.

39 Kevserî, *Makâlât*, 513.

âlim bu risaleye cevap vermiştir. Ancak Kâtip Çelebi bunların dışında da birçok âlimin risaleler kaleme aldığını ama sonradan bunları sildiklerini nakletmektedir. Cevap kabilinde yazılan bu risaleler arasından Hoca Abdürrahîm ile Mehmed Bahâî'nin risaleleri en üst derecede kabul görmüştür. Diğer risalelerden kimisi farklı derecelerde kabul görmüşse de kimisi yetersiz görülerek kabul görmemiştir. Risaleleri en üst derecede kabule mazhar olan bu iki âlim sırayla şeyhülislâm olmuşlardır. Bu da yapılan sınavın ilmi yetkinliği ölçtüğüne dair ipucu vermektedir. Ayrıca ileride zikredeceğimiz üzere risaleleri kabul görmeyen bazı âlimler Anadolu'ya başka medreselere gönderilmiştir. Buna örnek olarak A'rec Mustafa Efendi'yi zikredebiliriz.

Molla Çelebi el-Âmidî bu risaledeki soruları değerlendirmek üzere *el-Ecvibe* adlı başka bir risale kaleme almış ve daha sonra bu risale *Unmuzecu'l-ulûm* adıyla meşhur olmuştur. Aslında bu risale *el-Es'ile* ile aynı eserdir. Diğer bibliyografik eserlerin hepsi bunları tek eser olarak vermektedirler. Bunların ayrı eserler olarak zikreden tek kişi Kevserî'dir. Elimizde şu an *Unmuzec'ül-ulum* olarak meşhur olan bu risale bulunmaktadır. Molla Çelebi'nin diğer bir risalesi ise kendisine yöneltilen itirazları değerlendirdiği ve aynı zamanda cevap verdiği *er-Red ve'l-kabul* adındaki risalesidir. Makbul ile merdud görüşlerin değerlendirildiği bu risale de günümüze ulaşmıştır.⁴⁰

III. Molla Çelebi'ye Cevap Veren Âlimler

Bu bölüm başlığı altında ele aldığımız âlimlerden Hoca Abdürrahîm, Mehmed Bahâî ve Fazıl Uzun Hasan Efendi dışındaki âlimlerin Molla Çelebi'nin soruları üzerine risale yazdıklarını Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'undan öğrenmekteyiz.⁴¹ Kâtip Çelebi aşağıda ismi geçen âlimler dışında birçok âlimin risale yazdığını ama daha sonra bunları sildiklerini ifade etmektedir. Biz de bu âlimleri ve Osmanlı

40 Kevserî, *Makâlât*, 513; Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 114^b-116^b.

41 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 93.

tarihinde üstlendikleri rolleri görmek üzere onların hayatlarını yakından incelemeye çalışacağız.

1. Hoca Abdürrahîm

Adana'da doğan Hoca Abdürrahîm, eğitim almak üzere Kürt bölgesine gitmiş ve orada Hüseyin Halhalî, Ahmed Müncelî⁴² ve Muhammed Emin Sadrüddin eş-Şirvânî'den dersler almıştır. Onlardan hem akli hem de şer'i ilimleri okumuş ve bütün konularda yetkinleşmiştir. İlim tahsiline karşı çok istiyaklı olup hiçbir zaman ilim talebini bırakmamıştır. Muhammed Emin ed-Dımaşkî'nin anlattığına göre hocalarından birisi, "Tefsir konusunda seni imtihan edeceğim, git odana çekil ve şu noktayı incele yarın seninle bunu konuşalım" demiş. Odasına çekilip medresenin görevlisinden kâğıt ve kalem getirmesini istemiş. Medrese görevlisi onun yiyecek ve içecek gibi ihtiyacını da ona getirip götürmüş. En sonunda hizmetçi dayanamamış ve "Yeter artık bu ne araştırma aşkı" demiş. Kendisine on gündür bu şekilde çalıştığını ve bu duruma çok şaşırdığını ifade etmiş. Görevlinin dediği gibi on gün geçtiğini anlamış ve sonunda hocasının verdiği konuda olabilecek en güzel risaleyi yazdığı rivayet edilmiştir.

Eğitimi bu şekilde tamamladıktan sonra Rum'a yani İstanbul'a gelmiştir. Muhibbî kendi babasından onun İstanbul'a gelişiyle ilgili şöyle bir anekdot aktarır. Hoca Abdürrahîm İstanbul'a gelince tanıdığı kimse olmadığından dolayı Fatih çamisinin yanına gitmiş. Caminin yanında otururken Sahn-ı Semân Medreseleri'ne müntesip birini görmüş ve onun yanına gitmiş. Aralarında muhabbet etmişler ve bu kişi onu medresedeki odasına davet etmiş. Geceyi onun yanında geçirmiş ve muhabbeti ilerletmişler. Bu esnada Hoca Abdürrahîm kendi durumunu ona anlatmış ve burada içinde bulunduğu hali ona ifade etmiş. Adam

42 Ahmed Müncelî'nin biyografisine ulaşamadık. Ancak bir yazmanın (Süleymaniye Kütüphanesi: Yozgat, nr. 477) derkenâr notunda Ahmed Divîgrî diye bir âlim kendi silsilesini verirken Zeynelabidin ile Ali el-Kuranî'nin Ahmed Müncelî'den onun da Mirzâcân'dan eğitimini aldığı nakledilmiştir.

da Abdülazîz b. Sa'düddîn'in yanında bulunduğu bir sırada oğlu Mehmed Bahâî için hoca aradığını söylemiş. Bunun üzerine sabah beraber Mehmed Bahâî'nin babası Abdülazîz'in yanına varmışlar ve durumu ona arz etmişler. Abdülazîz de Hoca Abdürrahîm'i oğluna hoca olarak yanına almış. Hoca Abdürrahîm, birçok alanda Mehmed Bahâî'yi çok iyi yetiştirmiş ve dönemin önde gelen âlimi yapmıştır. Nitekim daha sonra en önemli öğrencileri arasında Mehmed Bahâî, Mustafa Bolevî ve Yahya Minkarîzâde sayılacaktır.

Hoca Abdürrahîm Süleymaniye gibi birçok önemli medresede müderrislik yapmış ve Yenişehir kadılığına atanmış. Ancak kadılıktan ayrılınca tekrar sevdiği iş olan müderrisliğe geri dönmüş ve İstanbul kadısı olarak Sultan Ahmed Medresesi kendisine tevdi edilmiştir. 1050'de Anadolu kazaskeri olmuş ve bu görevden azledilince Adana'ya kadı olarak atanmış. Daha sonra padişahın emri ile 1055/1646 yılında Rumeli kazaskeri olmuş. Fetva konusunda sert bir tavır takınmış ve Sultan İbrahim'in bazı haramları işlediği ve bunun bir neticesi olarak da evli bazı Müslüman kadınlara el uzattığı gerekçesi ile onun katline fetva vermiştir. Daha sonra fetva görevinden azledilmiş ve 1059/1650 yılında deniz yoluyla hacca gönderilmiştir. Hac farızasını eda ettikten sonra Şam yoluyla Süleymaniye Medresesi'ne gelmiştir. Belli bir süre burada kaldıktan sonra kendisine Kudüs kadılığı vazifesi verilmiştir. Son olarak Belgrad kadılığına tayin edilmiş ve 1066/1656 yılında orada vefat etmiştir.⁴³

1. Fazıl Uzun Hasan Efendi

Uşşâkîzâde'nin aktardığına göre Molla Çelebi'ye vermiş olduğu cevapları meşhurdur. Yukarıda biyografisini aktardığımız için burada sadece adını zikretmekle yetineceğiz.

43 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 109^a-110^b; Mehmet İpşirli, "Abdürrahîm Efendi", *DİA*, I, 289.

2. Şeyhülislâm Mehmed Bahâî

Mehmed Bahâî, İstanbul'da Kazasker Abdülazîz Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelmiş ve eğitimini Hoca Abdürrahîm'den almıştır. Keskin zekâsı sayesinde kısa sürede dönemin meşhur âlimleri arasına girmiştir. 1026'da babası ile beraber hacca gitmiş, 1029'da Davud Paşa Medresesi'ne, 1032'de Mahmud Paşa Medresesi'ne, 1034'de Üsküdar Mihrimah'a, 1035'te Sahn-ı Seman'a geçmiştir. Daha sonra 1040'ta Selanik, 1043'te ise Halep kadılığına atanmıştır. Halep kadılığına atandıktan sonra Halep valisi Ahmed Paşa ile araları açılmıştır. Duhan (tütün) içtiği gerekçesiyle azledilip Kıbrıs'a gönderilen Mehmed Bahâî 1046'da affedilmiş ve İstanbul'a gelmiştir. 1048'de Şam, 1054'te Edirne ve 1055'te İstanbul kadısı olmuş ve daha sonra 1056'te Anadolu kazaskeri ve aynı yıl Rumeli kazaskeri olmuştur. Hoca Abdürrahîm'in azledilmesi üzerine 1059'da şeyhülislâm olmuştur. Ancak şeyhülislâmlığı döneminde İzmir kadısı Haşimîzâde'ye başvuran bir İngiliz tüccar İngiliz konsolunu mahkemeye vermek ister. Konsolos, kadıya, "Senin beni yargılama yetkin yok" diyerek sert bir şekilde çıkışır ve olay şeyhülislâma bildirilir. Dönemin karışıklıklarından dolayı Şeyhülislâm Mehmed Bahâî bizzat konsolosu yargılar. Konsolos kendisine de sert tepki verince onu konağa hapseder. Olay saraya bildirilince İngilizler ile ilişkilerin bozulmaması için Mehmed Bahâî azledilir.⁴⁴

Mehmed Bahâî de Molla Çelebi'nin sorularına cevap veren âlimlerden biri olup vermiş olduğu cevapların bir kısmı elimizde mevcuttur. Onun cevabı tefsir ile Hendese'nin konularının iç içe geçtiği bir meseledir. Elimizdeki yaklaşık 6 varaklık risalesinde dünyanın yaratılması, şekli ve dağların yaratılmasından önce ve sonra dünyanın şeklinde nasıl bir değişiklik olduğunu geniş bir literatüre atıf yaparak tartışmaktadır.

44 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 103^a-15^b; Mehmet İpşirli-Mustafa Uzun, "Mehmed Bahâî", *DİA*, IV, 463-464.

3. Şeyhülislâm Hanefî Efendi

İran topraklarındaki Nahcivan'da doğmuş ve eğitimini bölgedeki âlimlerden alıp tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. 1033 yılında Rodoscuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'nde, 1037'de Kadırğa limanındaki Mehmed Paşa Medresesi'nde, 1039 İsmihan Sultan Medresesi'nde görev yapmış ve 1041 yılında Sahn-ı Seman'a gelmiştir.

1042'de Edirne, 1043'te Medine-i Münevvere, 1051'de Mısır ve 1056'da Edirne'de kadılık görevini yaptıktan sonra 1058'de Anadolu kazaskeri 1061'de Rumeli kazaskeri oldu. 1069/1659'da vefat etmiştir.⁴⁵

4. Bahsîzâde Abdülkadir Efendi

Bahsi Muhammed Efendi'nin oğlu olup ilk eğitimini dönemin âlimlerinden almış ve kırk akçe medresesinden ma'zul olduktan sonra 1040'da Tezkireci Musa Efendi yerine Haydar Paşa Medresesi'ne, 1042'de Sun'izâde Seyyid Muhammed Efendi yerine Şeyhülislâm Yahya Efendi yerine geçmiştir. 1046'da Abdülkayyum Efendi yerine Murad Paşa Cedid Medresesi'ne ondan sonra 1048 Şeyhülislâm Zekeriya Efendi Medresesi'ne geçmiştir. 1050'de Nevalizâde Mahmud Efendi yerine Sahn-ı Seman'a geçmiştir. 1051'de Hacı Yusufzâde Ahmed Efendi yerine Kara Mustafa Paşa Medresesi'ne, 1053'te Çeşmîzâde Mustafa Efendi yerine Süleymaniye Medresesi'ne geçmiştir. 1055'te Muharremzâde Ahmed Efendi yerine Yenişehir kadılığına atanmıştır. 1059/1650 yılında vefat etmiştir.⁴⁶

5. Uzun Sa'dî Efendi

İstanbul'da doğmuş ve dönemin muhakkik âlimlerinden dersler almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra 1040'da İbrahim Efendi yerine İbrahim Paşa Medresesine daha sonra 1045'te Kasımpaşa Medresesi'ne

45 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 168^b-169^b.

46 Şeyhî, *Vekayi'u'l-Fuzalâ*, I, 185.

tayin edilmiştir. 1051'de Uşşâkîzâde Abdürrahîm Efendi yerine Koca Mustafa Paşa Medresesi'ne, 1052'de Abdulkadir Efendi yerine Sahn-ı Seman'a geçmiştir. 1054'te Hangah Medresesi'ne, 1056'da İsmihan Sultan Medresesi'ne ve 1057'de Hakaniyye Medresesi'ne tayin edilmiştir.

1058'de Kudüs kadılığına atanmış ve aynı yıl azledilip yerine Çelebi Musa Efendi atanmıştır. Azledildiği yıl vefat etmiştir. Uzun Sa'dî Efendi lakabı ile meşhur olmuştur.⁴⁷

6. Acem Mehmed Efendi

Acem Efendi olarak tanınan Mehmed Efendi, Doğu illerinden gelmiş ve Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye mülazemet etmiştir. 1041'de Kurd Efendi yerine Rahika Medresesi'ne, oradan 1044'te Ali Paşa Atik Medresesi'ne, 1045'te Bayram Paşa Medresesi'ne, oradan da Sahn-ı Seman'a geçmiştir. 1048'de ise Gerver Han Sultan Medresesi'ne geçmiştir. 1050'de Filibe kadılığına, sonra Eyyüb sonra da İsmeti Efendi yerine İzmir kadılığına atanmıştır. 1059'da Belgrad, 1060'da Filibe, 1061'de Halep, 1065'te Selanik, 1065'te Bursa, 1068'de Mısır kadılıklarına atanmıştır. 1068'de yılında vefat etmiştir.⁴⁸

7. İsmetî Mehmed Efendi

Mehmed Birgivî'nin torunu ve Şeyh Fazlullah'ın oğlu İsmetî Mehmed Efendi'dir. Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye intisap etmiş ve bazılarının dil uzatmasıyla tamamen ilimden uzaklaşmış ve Yenikapı Mevlevîhânesi'nde bulunan Toganî Ahmed Dede'ye intisap etmiştir. Belli bir zaman sonra 1037'de Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin babası Zekerîyya Efendi bir medrese yapmış ve eğitim ile ilgili işleri de İsmetî Mehmed'e devretmiştir. 1040'da Fatıma Sultan Medresesi'ne geçti. 1041 yılında Sahn-ı Seman müderrisi Ferhad Paşazâde ile medrese değişikliği yaptı. 1044'te Kalenderhâne, oradan da Valide Sultan Medresesi'ne

47 Şeyhi, *Vekayî'u'l-Fuzalâ*, I, 183.

48 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 129^b-130^a.

geçmiştir. 1049 yılında Bahâî Efendi yerine Şam kadılığı, 1054'te Bursa, 1055'te İzmir, 1057'de Edirne payesi ile Eyyüb kadılığı, 1059'da Hoca Abdürrahîm yerine Galata, daha sonra İstanbul, Selanik, Midilli, Tırnova kadılıklarına atanmıştır. 1067'de Anadolu, 1069'da Rumeli kazaskerliğine atanmıştır. 1066/1656 yılında vefat etmiştir.⁴⁹

8. Şeyhülislâm Sun'izâde Efendi

1039 yılında Halep kadısı olan Sun'ullah Efendi'nin oğludur. İlk önce mebadi-i ulûmu tahsil ettikten sonra Azmizâde Efendi'den âli ilimleri tahsil etti. Dönemin önde gelen âlimlerinden biri oldu. 1037 yılında Nişancı Paşa Atik Medresesi'nde, 1042 Murad Paşa Cedid Medresesi'nde, 1043'te Sahn-ı Seman'da, 1044'te Şah Sultan Medresesi'nde müderrislik yapmış ve ardından Ayasofya Medresesi ve sonra da Süleymaniye Dârülhadis Medresesi'nde görev yapmıştır.

1051 Selanik, 1056'da Molla Çelebi yerine Halep kadılığına sonra da Mısır kadılığına atanmıştır. 1059'da da İstanbul kadısı oldu. Daha sonra sırayla Anadolu ve Rumeli kazaskeri olduktan sonra şeyhülislâm olmuştur. 1076/1666 yılında vefat etmiş ve Aziz Mahmud Hüdayî'nin yakınına defnedilmiştir.⁵⁰

9. Çeşmîzâde Mustafa Efendi

Çeşmi Mehmed Efendi'nin oğlu olup ilk eğitimini aldıktan sonra Şeyhülislâm Esad Efendi'ye mülazemet etmiştir. 1032'de Mustafa Çelebi yerine Yusuf Paşa Medresesi'ne, 1038'de Astarıcı Sinanzâde yerine Kasım Paşa Medresesi'ne, 1040'da Hasan Efendizâde yerine Şah Sultan Medresesi'ne, 1042'de Sahn-ı Seman'a, 1044'te Bostanzâde yerine Sinan Paşa Darü'l-Hadisi'ne, 1048'de Kürd Ahmed Efendi yerine Eyyüp Medresesi'ne, 1050'de Hüsâmzâde Abdurrahman yerine Süleymaniye Medresesi'ne atanmıştır.

49 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 156^a-157^b.

50 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 153^a-154^b.

1053'te Fetva Emmini Sinanzâde yerine Halep kadılığına, 1058'de Rahmetullah Efendi yerine Şam kadılığına atandı. 1059/1650 yılında vefat etmiş ve Kalenderiyyedeki türbeye defnedilmiştir.⁵¹

10.Davudzâde Mustafa Efendi

Babası Şeyh Davud olarak bilinen meşhur bir âlimdir. Kendisi de bundan dolayı Davudzâde olarak meşhur olmuştur. İlk önce bazı medreselerde ders verdikten sonra kırk akçe medresesine ilhak olmuş ve oradan da 1035'te Abdüsselam Medresesi'ne geçmiştir. 1038'de Hüsânzâde yerine Haydar Paşa Medresesi'ne, 1039'da Hasan Efendi Medresesi'ne geçmiştir. 1043'te yılında Caferzâde yerine Edirnekapı Mihrimah Medresesi'ne geçti ve oradan da 1044'te Astarıcı Sinanzâde yerine Gevher Han Sultan Medresesi'ne geçti. 1044'de Sahn-ı Seman'a oradan da Bayram Paşa Medresesi'ne geçti. 1049 yılında İsmihan Sultan Medresesi'nde görev aldı.

1053 yılında Kemal Efendizâde yerine Filibe kadılığına, 1055'te Ahmed Efendi yerine Üsküdar kadılığına ve oradan da Eyüp kadılığına atandı. 1058'de Kadri Efendi yerine Mekke-i Mükerrreme kadılığına atandı. 1058'de Şam yakınlarındaki Salahiye bölgesinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.⁵²

11.A'rec Mustafa Efendi

Mustafa Efendi Bursa'da dünyaya gelmiş ve eğitimini oradaki âlimlerden aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Yarhisar Medresesi'nin yakınlarına yerleşmiştir. Etraftaki öğrencilere eğitim vermesiyle meşhur olunca Ganîzâde Nadiri Efendi onu meclisine davet etmiş ve onunla yakından ilgilenmiştir. Kadılık yapmak üzere Anadolu'nun bazı yerlerine gönderilmiş ve daha sonra Nazilli kadılığına getirilmiştir. Silahdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı zamanında vergi memuru Sultan Murad'ı

51 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 87^a-87^b.

52 Uşşâkîzâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 86^a-86^b.

etkilemiş ve sultanın emri ile A'rec Mustafa Efendi görevden uzaklaştırılmıştır. Ancak bazı devlet adamlarının araya girmesiyle affedilerek görevine iade edilmiştir. Daha sonra Molla Çelebi'nin sorduğu sorulara cevap kabilinde yazmış olduğu risale kabul görmeyince İznik'teki Süleyman Paşa Medresesi'ne gönderilmiştir.

1055'te Mu'îd Ahmed Efendi Şeyhülislâm olunca A'rec Mustafa Efendi de ikram görmüş ve Sinan Paşa harcına vasıl olmuştur. Daha sonra 1056'da damadı Seyyid Abdülhay Efendi'nin yerine Zâl Paşa Medresesi'ne oradan Gazanfer Ağa Medresesi'ne ve 1057 civarında Sahn-ı Seman'a geçmiştir. 1058'de Bosnevi İsa Efendi yerine Mahmud Paşa medresesine daha sonra 1060'da her şeyden el etek çekip bütün mesaisini okumaya vermiş. 1063/1653 yılında da vefat etmiştir.

Uşşâkizâde, A'rec'in döneminde yaşamış âlimlerin onun hakkında şöyle bir anekdot aktardıklarını nakleder: A'rec birçok üst düzey kitabı herhangi bir hocadan destek almadan zeka ve çalışkanlığı sayesinde kendi başına okumuştur. Gördüğü her faydalı bilgiyi nüshalarını ekleyerek nüshalarını hâşiyelerle doldururdu. Hatta ders esnasında bile öğrencilerinin nüshalarında faydalı bir ta'lik görse onu kendi nüshasına yazardı. A'rec Mustafa Efendi'nin babası bir gün onun dersine katılmış ve anlatılan konu ile ilgili bir soru sormuş. Mustafa Efendi de; "Çelebi, bizi imtihana mı geldün yoksa dersden istifadeye mi?" diye babasına cevap vermiş. Babası da, "Hayır, imtihana gelmedük. Garazımız istifadedür, ancak def havatır ve şüphe olmadukça ol garaz hâsıl olmaz" demiştir. Bunun üzerine babasına cevap vermemiş ve babası da meclisten ayrılmıştır. Bu da bize Molla Çelebi'nin yapmış olduğu sınamanın ne kadar yer edindiğini ve onun bundan ne derece etkilendiğini göstermektedir.⁵³

53 Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*, vr. 102^b-103^b.

IV. Risaleler Üzerinden Bir Geçmiş Kavgası mı Var?

İlmî birikimlerini aynı kaynaktan beslenerek elde eden Molla Çelebi ve Hoca Abdürrahîm'in pek çok ortak noktası bulunmaktadır. Hoca Abdürrahîm ilim yolculuğunun başında doğuya gitmiş ve ilk önce Hüseyin Halhâlî ile Ahmed Mücelî'den daha sonra onların öğrencileri olan Muhammed Emin b. Sadrüddin eş-Şîrvânî'den ders almıştır. Hoca Abdürrahîm Molla Çelebi'ye cevap olarak yazmış olduğu risalesinin başında kendi ilmi şeceresini vermektedir. İlmi şeceresinde kendisini büyük âlimler vasıtasıyla Sa'düddin et-Teftâzânî ve Seyyid Şerif el-Cür-cânî'ye kadar giden bir ilmi halkanın devamı olarak gördüğünü iftihar ederek söylemektedir. Kendisinin zikretmiş olduğu silsileyi şöyle gösterebiliriz.

1-Hoca Abdürrahîm (ö. 1065/1656) - Sadrüddîn Şîrvânî (ö. 1036/1627) Mir Ebü'l-Feth-İsâmüddîn İsfereyânî (ö. 945/1538) - Kara Davud - Sa'düddin et-Taftâzânî (ö. 792/1390)

2-Hoca Abdürrahîm (ö. 1065/1656) - Hüseyin Halhâlî (ö. 1014/1604) - Mirzâcân Bağnavî (ö. 944/1586) - Cemalüddîn Mahmud eş-Şîrâzî - Celalüddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) - Es'ad Sıddıkî (Devvânî'nin babası, Cür-cânî'nin öğrencisi) - Seyyid Şerif Cür-cânî (ö. 816/1413)

Yukarıdaki şecereler, Hoca Abdürrahîm'in bir kanaldan Cür-cânî'ye diğer yoldan ise Teftâzânî'ye dayandığını göstermektedir. Molla Çelebi de Hoca Abdürrahîm'in belirtmiş olduğu bu damardan beslenmiştir. İkisi aynı ilmi gelenekten beslenmekle beraber aynı dönemde aynı yerde bulunma olasılıkları fazladır. Bu ihtimale binaen geçmişte aralarında herhangi bir şeyin vuku' bulup bulmadığı tartışmanın şiddetini etkilemiş olabilir. Her iki âlimin aynı dönemde aynı yerde bulunma ihtimali olmakla beraber kaynaklarda ikisinin aynı dönemde aynı yerde bulunduklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Yukarıda zikrettiğimiz ihtimal varlığını korumakla beraber bu

tartışmanın salt ilmi bir tartışma olduğunu ve o dönemde bu damardan beslenen âlimlerin akli ilimlerde temayüz ettiğini ve Hoca Abdürrahîm'in de bu ilmi gelenekten geldiğini düşündüğümüzde bu şekilde nitelikli bir cevabın verilmiş olması daha da anlam kazanmaktadır. Ulaştığımız kanaate göre risaleler üzerinden bir geçmiş kavgası yapılmaktan ziyade bu âlimlerin ön plana çıkmalarının nedeni zikrettiğimiz ilmi silsilenin devamı niteliğinde olmalarıdır. Hoca Abdürrahîm'in yetiştirdiği Mehmed Bahâî'nin risalesinin de ikinci derecede kabule mazhar olması bunu destekler mahiyettedir. Nitekim Mehmed Bahâî'nin de ilmi birikimini Hoca Abdürrahîm'den yani aynı ilmi gelenekten aldığını göz önünde bulundurduğumuz zaman bu sav daha da güçlenmiş olacaktır. Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki yukarıda vermiş olduğumuz ilmi silsilede adı geçen âlimler Osmanlı âlimlerinin ilmi silsilelerinin ayrılmaz halkalarıdır. Cürcânî ile Taftâzânî bu ilmi geleneğin bel kemiğini oluşturan iki büyük âlimdir. Bu örnek de bize bu âlimlerin Osmanlı ilmi düşüncesi üzerindeki etkisini bir kez daha göz önüne sermesi açısından önem kazanmaktadır.⁵⁴

V. Risalelerde Tartışılan Konular

Risalede tartışılan konu ve sıralama ile ilgili açıklamalara geçmeden önce risalelerin yazma nüshaları hakkında kısaca bilgi verelim. Risalelerin Türkiye kütüphanelerinde ulaşabildiğimiz yazmaları şunlardır: Millet Kütüphanesi: Âli Emiri, Arabi, nr. 2191; Süleymaniye Kütüphanesi: Esad Efendi, nr. 1143 (vr. 80^b-105^a); SK: Hacı Beşir Ağa, nr. 666. Ali Emiri ile Esad Efendi nüshaları ilk önce Molla Çelebi'nin soruları ile başlamakta daha sonra Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Nefsü'l-emr* adlı kısa risalesi ile devam etmektedir. Daha sonra Molla Çelebi'nin *er-Red ve'l-kabul* adlı risalesi ile Hoca Abdürrahîm'in *el-Ecvibe* adlı risalesi gelmektedir. Mecmuanın sonunda Molla Çelebi'nin tefsir sorusu ile ilgili ek açıklaması ve en sonda da Mehmed Bahâî'nin risalesi bulunmaktadır. Hem Ali Emiri hem de Esad Efendi nüshalarında aynı tertibin ol-

54 Kevserî, *Makâlât*, 513-514.

ması ikisinin de ya aynı nüshadan ya da birbirlerinden istinsah edildiğini göstermektedir. Ali Emiri nüshasında tarih bulunmamakla beraber Es'ad Efendi nüshasında Ahmed b. Muhammed adlı bir müstensih tarafından 1083 yılında İstanbul'da istinsah edildiği bilgisi bulunmaktadır. İstinsah tarihi tartışmanın vuku' bulduğu tarihe çok yakındır. Ali Emiri nüshasında ise tarihin bulunmaması ve aynı tertibi takip etmesi, onun Esad Efendi nüshasından istinsah edildiğini göstermektedir. Hacı Beşir Ağa nüshası ise sadece Molla Çelebi'nin soru ve cevaplarını içermektedir. O da Muhammed b. Mustafa adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiş olmakla beraber istinsah tarihi bulunmamaktadır. Bir mecmua'nın içinde olup 85^a-96^a arasındaki varaklara tekabül etmektedir.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi dokuz ilimden dokuz soru ve bu sorular etrafında dönen bir tartışma söz konusudur. Molla Çelebi ilginç bir şekilde ilk sorusunu hey'et yani astronomiden, ikinci sorusunu da hendese yani geometriden sormuştur. Daha sonra diğer ilimlerle alakalı sorulara geçmiştir. Bu da o dönemde bu ilimlerin hem doğu hem de batı medreselerinde okutulduğunu göstermektedir. Ayrıca tartışmada kullandıkları kaynakların da bir olması bunu destekler niteliktedir. Oysa Hoca Abdürrahîm kendi risalesine Molla Çelebi'nin başladığı şekilde değil de "en önemlisi en önce" diyerek sıralamada değişikliğe gitmiş ve tefsir sorusunun cevabıyla risalesine başlamıştır. Molla Çelebi'nin sıralamasını aşağıda her ilmin sorusu hakkında bilgi verirken sunacağımızdan dolayı burada sadece Hoca Abdürrahîm'in takip ettiği sıralamayı zikredeceğiz. Onun risalesinde takip ettiği sıralama ve aynı zamanda ilimlerdeki önceliği şöyledir: Tefsir-Hadis-Fıkıh-Me'ânî-Beyân-Umûr-i 'Âmme-Mantık-Hey'et-Hendese. Bu sıralama Molla Çelebi'nin yaptığı sıralamanın kısmen tersidir. Şimdi her bir sorunun içeriğini kısaca zikrederek asıl konumuz olan fıkıh sorusuna geçebiliriz.

a. Hey'et

Hey'et sorusunda ele aldıkları konu, feleklerin hareketinin burçların çizgisinde ilerleyip ilerlemediği ile ilgilidir. Hareket konumuna ve türüne göre burçların sırasında ve yörüngelerinde ilerlemenin olup olmadığı meselesi incelenmektedir. Bu tartışma esnasında her iki âlimin he'yet literatürüne hâkim olduklarını yapmış oldukları atıflardan anlamaktayız. Seyyif Şerif'in *Mulabhas* şerhi ile Ali Kuşçu'nun *Fethiyye*'si atıf yaptıkları en önemli kitaplardır. Yapılan bu atıflar bu ilmin tali bir ilim olarak değerlendirilmekten ziyade medresede okutulan önemli derslerden biri olduğunu göstermektedir.

b. Hendese

Hendese yani geometri sorusu ise iki doğruyu kesen üçüncü bir doğrunun eşit iki açısı ile diğer açının hesaplamaları hakkındadır. Molla Çelebi ilgili tartışmayı zikrettikten sonra Ebheri'den alıntı yapmakta ve bunların sonsuzluk ile ilişkilerini incelemektedir. Hoca Abdürrahîm de *Eşkalü't-te'sîs* adlı eserden alıntı yaparak konuya giriş yapmakta ve Molla Çelebi'nin sorusuna izahatta bulunmaktadır. İzahlarla beraber Molla Çelebi'nin açıklamalarına itirazlar yöneltmekte ve *Eşkalü't-te'sîs* şârihi Muhakkik er-Rumî'den alıntılar yaparak eleştirilerini temellendirmektedir. Her iki âlim ilgili meseleyi detaylı bir şekilde inceleyip literatüre yaptıkları atıflarla kendi konumlarını ve iddialarını desteklemeye çalışmışlardır. Yaptıkları atıflar ve konuyu tartışma biçimleri ikisinin de yetkinliğini göstermektedir.

c. Mantık

Mantık sorusu önermeler ile ilgili olup külliye-i mucibe ile cüz'iye-i salibe arasındaki ilişkiyi incelemekte ve bunların çelişiklerini ele almaktadır. Önermeler mantığıyla ilgili olan bu meseleyi tartışırken aynı zamanda harfler üzerinden önermeler ve bunların birbirleri ile olan ilişkilerini incelemişlerdir. Hoca Abdürrahîm, meselenin özünün

Devvânî'nin *et-Tehzib*'inden alındığını ifade etmiş ve konuyu İbn Hacıb'in *Muhtasar*'ına, Ebü'l-Feth, ve İcî'ye atıflar yaparak genişletmiş ve Molla Çelebi'yle bu bağlamda tartışmıştır.

d. Ontoloji [*Umûr-i 'Âmme*]

Müteahhirun dönemi kelam eserlerinin konu tertibi ve başlıklandırılması Râzî öncesine kıyasla değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliklerin en önemlilerinden biri de ele aldıkları konuların kavramlarını tartıştıkları "umûr-i 'âmme" başlığının eklenmesidir. Bu dönem felsefi kelam dönemi olarak da bilinmektedir. Felsefe ve kelam iç içe geçtiğinden dolayı bazı ortak kavramların tanımında değişikliğe gidilmiştir. Çünkü felsefe birtakım kavramlara ontik anlamda bir varlık atfederken kelam sadece epistemik bir varlık atfetmiştir. Umûr-i 'âmme tanımlanırken sadece var olanlar sınırlandırılmadığı için illet-malûl, varlık (vücûd), nedensellik ve mahiyet gibi kavramlar da bu başlık altında işlenmiştir. Ancak "adem" kavramının bu başlık altında incelenmesi tartışma konusu olmuştur. Risalede bu kavramın bu başlık altında işlenmesi durumunda tanımlarda gidilmesi gereken değişiklikler ele alınmıştır.

"Adem" kavramının ne ontik ne de epistemik bir varlığa sahip olmadığı için umur-i âmme başlığı altında işlenemeyeceği söylenmiştir. Oysaki kelam eserlerinde ilgili başlık altında işlenmiştir. Bu durumda ya umur-i âmme tanımında ya da adem kavramında revizyona gidilmesi gerekir. Adem kavramının tanımını revize eden bazı âlimlere göre varlık (vücûd) manasını var olandan (mevcûd) kaldırmak gerekir. Böylece hem cevher hem de araz için ortak olan bir varlıksal durum ortaya çıkmış olur. Böyle olunca adem kavramı, umur-i âmme başlığı altında tartışmaya dahil edilmiş olur. Kimileri ise buna karşı çıkmış ve yapılan bu değerlendirmenin ademi mevcut ile eşitlemek anlamına geldiğini ama ademin hiçbir şekilde olmadığını dolayısıyla onu mevcut ile ilişkilendirilmesini mümkün olmadığını söylemişlerdir.

Risalede tartışılan ikinci bir mesele ise, bir şeye olasılık (imkân) atfetmenin aslında o şeyin kendiliğinde (fi nefsihi) var olduğunun bir uzantısı olduğu söylemidir. Yani imkânsız olan adem değil, var olma ihtimali olan ademler fi nefsihi var olduğu kabul edilir. Bu durumda ademin iki kısmı bulunmaktadır. Bunlardan biri "imkânsız adem" olup Allah'ın ortağının olması gibi durumları ifade ederken ikincisi "imkân dahilinde olan ademler" olup buna Kaf dağı veya Anka kuşunu örnek olarak zikredilebilir. Böylece aslında ikinci manadaki ademi, umur-i âmme konusuna dahil edilmiş olur.

Son olarak ilgili meselede bu cevaba şöyle bir eleştiri yöneltmiştir. İmkân dediğimiz şey zorunluluğun olmamasıdır. Buna binaen yüklemi olumsuz olan olumlu önermede konu durumundaki şeyin var olması gerekmez. Mesela "Yaratıcının ortağı yoktur" dediğimizde olumsuz olan yüklem, konu durumundaki "Yaratıcının ortağı"nı var kabul etmez. Dolayısıyla her önermenin umûr-i 'âmmeye dahil olması için uğraşmamak gerekir. Zira bu tür önermeler zaten konusunun var olmasını istemez. Böylece "adem" in umûr-i 'âmmeden sayılması abesle iştigal mesabesindedir.

e. Me'ânî

Molla Çelebi, Sekkâkî'den (ö. 626/1229) alıntı yaparak soruya başlamakta ve ما soru edatının tertip mi, mahiyet mi ve ne tür tertip ile ne tür mahiyet olduğu sorusunu incelemektedir. Zikredilen tertibin mahiyetinde ilk önce tabii bir tertibin var olduğu devamında isim sonrasında da mefhumun geldiğini ifade etmektedir. Bunlardan sonra mahiyet ve hakikatin incelenmesi gelir. Bu durum zihinsel bir sürecin zorunlu sonucudur. Çünkü dilin mefhumunu bilmeyen kimse onu talep edemez. Aynı zamanda onun mahiyet ve hakikatini talep etmesi de imkânsızdır. Hoca Abdürrahîm ise Molla Çelebi'nin açıklamalarına cevap vermekte ve Taftâzânî ile Seyyid Şerif arasındaki tartışmaları zikrederek

kendi savunduğu görüşü delillendirmektedir. Ayrıca Devvânî'nin de açıklamalarını aktararak konuyu daha da derinleştirmektedir.

f. Beyân

Beyan sorusu isti'are ile ilgili bir soru olup isti'ârenin müste'ar lafza göre ikiye ayrılmasını zikrederek konuya başlamaktadır. İsti'ârenin ism-i cins olması durumunda isti'are asliyye, olmadığına ise tebe'iyedir. İsm-i cins nahiv ıstılahında hem müştak hem de camid nekreye karşılık gelmektedir. İşte Molla Çelebi bu iki tarifi birbirlerine karşı konumları ve aralarındaki ilişkiyi incelemektedir. Hem Molla Çelebi hem de Hoca Abdürrahîm İcî, Ali Kuşçu, İsâmüddîn İsfereyânî ve onların hâşiyelerini zikrederek konuyu tartışmaktadırlar.

g. Fıkıh

Fıkıh sorusu bizim asıl konumuz olduğundan dolayı onu müstakil bir başlık altında inceleyeceğimiz için burada sadece zikretmekle yetinmiş olalım.

h. Hadis

Hadis ile ilgili soruda Hz. Peygamber'in "Ameller niyetlere göredir" hadisi ele alınmıştır. "Amel" kelimesi meşhur görüşe göre "fiilin" mukabilidir. Ancak bazıları fiilin hayvanlara da izafe edilebilmesinden yola çıkarak amelin fiilden daha dar kapsamlı olduğunu söylemişlerdir. Hadisteki niyetin sözlük anlamı itibari ile "mutlak niyet" olabileceği gibi "şimdi veya ileride olabilecek bir menfaati celbetme veya bir zararı def'etmeye yönelmek" anlamındaki ıstılahi anlamına gelme ihtimali de vardır. Niyetin şer'i anlamı ise şöyledir: "Allah'ın rızasını umarak ve onun hükümlerine bağlanarak bir fiili yapmaya yönelmektir." Kelime, istiğrak bildiren elif-lam ile hasr ifade etmiştir. Kelimenin kendisi de "fiilden" ayrı bir anlam ifade ettiği için elif-lam ile elde edilen hasr an-

lamı pekiştirilmiştir. İmâm Şâfiî de buradan yola çıkarak abdestte niyeti farz olarak görmüştür. Şâfiî bu görüşünü şöyle delillendirmektedir: “Hz. Peygamberin gönderilmesinin temel amacı sahih olan ile fasid olanın ne olduğunu bildirmektir. Bir sözden maksad, bir hükmü veya sıhhati bildirmektir. Yukarıdaki söz de sıhhati bildirdiği için abdestte niyet farz olarak görülmüştür.”

Ancak genel hükümleri incelediğimizde alışveriş ve nikâh gibi birçok amelin niyetsiz de olabileceğini görmekteyiz. Şâfiîlerin sıhhat şartını sözlük anlamındaki niyete yani “kast etmeye” bağlamaları durumunda yaptıkları değerlendirmeler doğru olacaktır. Çünkü ihtiyari fiiller niyet etme, bilme ve düşünme olmaksızın var olamaz. Ama onlar sıhhat ile şer’î anlamdaki niyeti kastetmeleri takdirde bu değerlendirmeler isabetsiz olur. Çünkü hadisin devamı sözlük anlamındaki niyeti destekler niteliktedir.

Hanefiler ise bu hadisi “sevap” anlamına hamletmişlerdir. Sevap anlamı her durumda sabit olmakla beraber niyet anlamı her durumda sabit değildir. Ayrıca Hanefiler Peygamberimizin bedevi birine abdesti öğretirken niyeti söylememesini, niyetin farz olmadığına delil olarak getirmişlerdir.

Daha sonra, “Herkes dilediği vardır: إِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى” kısmını zikretmektedir. Birinci kısımda “amellerin niyetleri takip ettiğini” bunda ise “amel eden kimse için ancak söylediği” yani niyet ettiğinin var olduğuna hamledilmiştir. Bu te’vile niyet olmaksızın sevap kazanılabileceğinin var olduğunu söyleyerek itiraz yöneltilebilir. Bu itiraz ve diğer itirazlara bütün bu sevabın, iman etmenin ve Müslüman olmanın sevabı olduğu söylenerek de cevap verilebilir.

Hadisin devamında gelen “Kimin hicreti Allah ve Resulüne ise onun hicreti Allah ve Resulünedir” ifadesinin ikinci kısmı onların hicretlerinin kabul edildiğini ifade eden bir kinayedir. Cümlelerin şartiye mi yoksa hamliye mi olduğu da tartışılmıştır.

Hoca Abdürrahîm hem Şafîî hem de Hanefîlerin hadisteki niyetten maksadın şer'î niyet olduğu ve aynı zamanda niyetsiz amelin de söz konusu olabileceğinden ötürü burada kelimenin hakikî anlamında olmadığı konusunda ittifak ettiklerini belirtir. Ancak Şâfiîler ile Hanefîler buradaki hükmün uhrevî mi yani sevap ve günah meselesi mi yoksa dünyevî mi sıhhat ve fesad meselesi mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. İşte bu açıklamalardan sonra buradaki niyetin şer'iliği meselesi vasıtasıyla nübüvvetin Şâfiîler indinde asıl maksadı üzerine tartışmalar da bulunmuşlardır.

Molla Çelebi, *er-Red ve'l-kabul* adlı risalesinde kendisine yöneltilen itirazlara cevap vermektedir. Bu itirazlardan birisi de kendisin değerlendirmesinin başkasına ait görüşler olduğu iddiasıdır. İlgili değerlendirmeleri Kuranî, Askalanî, Heysemî ve Taftâzânî'den aldığı yönündeki itirazlara cevap vermekte ve başkasından aldığını söylemenin utanç değil, aksine övünülecek bir durum olduğunu vurgulamaktadır. Bu iddiaların bir devamı niteliğinde ilk bölümün *Telvîb*'ten alındığını söylenmiştir. Molla Çelebi ise risaleyi yazarken *Telvîb* nüshasının yanında olmadığını ancak bu itirazlardan sonra ilgili yere baktığını ve dedikleri gibi *Telvîb*'le aynı değerlendirmelerin olduğunu gördüğünü ifade etmiş ve bunun kendisi için bir utanç değil sevinç vesilesi olduğunu söylemiştir.

i. Tefsir

Tefsir sorusu, bir ayette Allah'ın yer ve gökyüzünü altı günde bir başka ayette ise dört günde yarattığını bildirmesinin zahiren çelişip çelişmediği meselesi ile ilgilidir. Kadı Beyzâvî, buradaki gün kelimesinin yaratılmadan önce kullanılmasından yola çıkarak bunun hakiki anlamda olmadığını, altı vakitte veya altı gün miktarınca olduğunu söyleyerek aralarındaki çelişkiyi gidermeye çalışmıştır.

“Onun arşı su üzerindedir” kısmını ise Ebüssuûd zahiri üzerine

almış ve su ile arş arasında boşluğun bulup bulunmamasının herhangi bir farka etkisinin olmadığını söylemiştir. Kadı Beyzâvî ise bunu ilk kısım olan aralarında boşluğun olması durumuna tahsis etmiştir. Çünkü aralarında herhangi bir boşluğun olmadığını söylediğimiz zaman âlemin yaratılmadan önce ya suyun asli tabiatından çıktığını ya da arşın asli tabiatından çıktığını söylemek durumunda kalırız. Diğer bir ihtimal ise ya suyun ya da arşın tehalhül etmesidir. Kadı Beyzâvî bu görüşlerden yola çıkarak “boşluk [*balâ*]”un var olduğuna delil getirmiştir. Ebüssuud ise bunun delil olamayacağını ifade etmiştir. “Boşluğun” imkânının zâtî mi yoksa vukû’î mi olduğu tartışmasına atıfta bulunmuştur. Molla Çelebi ise zâtî imkân’olduğunu tercih etmiştir. Boşluk ise bu dünyadaki boşluğu ifade etmektedir. Hem Molla Çelebi hem de Hoca Abdürrahîm *Hikmetü'l-‘ayn* ve *Tevali'ü'l-envâr* kitaplarından alıntılar yaparak konunun felsefî yönünü tartışmaktadırlar.

VI. Molla Çelebi'nin Fıkıh Sorusu

Bu risalelerde tartışma konusu olan fıkıh sorusu namazda kıraat meselesi olup aynı zamanda Kur’ân’ın tanımı ve bunun doğal sonuçlarının ne olduğuyla ilgilidir. Şöyle ki Ebû Hanîfe kişinin namaza Farsça tekbir getirerek başlayabileceği gibi kıraatini de Farsça ile yapabileceğine dair fetvâ vermiştir. Ebû Hanîfe’nin vermiş olduğu bu fetvâ daha sonraki literatürde onun Kur’ân anlayışı olup olmadığı tartışmasına neden olmuş ve birçok konuda tartışmanın odağı haline gelmiştir. Bu kısa girişten sonra sorunun detaylı analizine geçebiliriz. İlk önce Molla Çelebi el-Âmidî’nin sorusunun genel mahiyetini ortaya koymaya çalışacağız. Daha sonra Hoca Abdürrahîm’in itirazları ve Molla Çelebi’nin bu itirazlara yönelik değerlendirmelerini göreceğiz.

Molla Çelebi, **İmam Muhammed ile İmam Ebû Yusuf’un** namazda kıraatin Arapça olması gerektiği yani Farsça kıraatin caiz olmadığı yönündeki sözleri ile başlamaktadır. Çünkü Kur’ân “Arapça manzum olunanın” adıdır. Buna delil ise Kur’ân’ın birçok yerinde bizzat belirtil-

miş olmasıdır. Bu âyetlerden biri de Fussilet Sûresi'nin 3. âyetidir. (كِتَابٌ مُّكِتَبٌ فَاتْلُوا مَا تُيسَّرُ مِنَ الْقُرْآنِ) Namazda okunması emredilen ise Kur'an'ın bizzat kendisidir. Bunun delili ise (فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ) âyet-i kerîmesidir. İmameyn genel durumu bu şekilde ortaya koyduktan sonra Kur'an'ı Arapça okumaktan aciz olan kişilerin özel bir duruma sahip olduklarını ve dolayısıyla mananın esas alınıp başka bir dilde kıraatin olabileceğini söylemişlerdir. Buna da Farsların Selman'a Fatiha sûresini kendileri için Farsça yazmasını istemelerini ve onun da bu isteği Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sunup herhangi bir itiraz ile karşılamadığı için onlara Fatiha sûresini Farsça olarak yazıp göndermesini delil olarak göstermekteler. Aksi takdirde onlara güç yetiremeyecekleri bir şeyi yüklemiş olacağımız için bu caiz değildir.

İmam Ebû Hanife ise namazda Kur'an'ın Farsça okunabileceğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre Kur'an manadır. Bunun delili ise Şu'ara suresi 196. âyet olan (وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ) âyetidir. Bu ayette Kur'an'ın ilklerin/öncekilerin kitaplarında bulunduğu bildirilmektedir. Kur'an'ın bu kitaplarda nazmen bulunamayacağına göre mânen bulunması gerekmektedir. Bu da bize namazda Kur'an'ın Farsça okuyabileceğimizi göstermektedir. Çünkü zaten manalardan oluşan Kur'an'ı Fars diline tercüme ederek manayı sağlayabildiğimizden dolayı kıraat edebiliriz.

Burada Ebû Hanife'nin muhkem bir ayeti (إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا) terk edip muhtemel olan bir âyeti (وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ) esas aldığını ifade edemeyiz. Her ne kadar bazı müfessirler إِنَّ daki zamirin Hz. Peygambere râci' olduğunu ve bundan dolayı muhtemel olduğunu söylese dahi bu kabul edilebilir bir görüş değildir. Çünkü ayetin öncesi {وَإِنَّهُ لَشَرِيفٌ} ayeti ile başlamakta ve bu ayetlerde aynı şeyi ifade eden zamirleri başka şeylere göndermek bizi lafzi bir zorlamaya sokacaktır. Bundan dolayı إِنَّ'daki zamir Kur'an'a râci' olup aksi bir te'vile mahal yoktur. Dolayısıyla Ebû Hanife'nin burada bir muhkemi terk edip başka bir muhkemi esas aldığını söyleyemeyiz.

Şayet denilse ki bu iki ayet birbirleri ile çeliştikleri için ikisinin de istidlalden düşmesi gerekmez mi? Biz buna şöyle cevap verebiliriz. Var olan delillerle amel etmek onlardan birini terk etmekten daha iyidir. O halde “ilklerin/öncekilerin kitapları” âyetini namazdaki duruma hamletmek mümkündür. Çünkü münâcât ve dua makamı olan namazda özel bir lafızla ilgilenmek namazdaki huşuyu götürme ihtimalini barındırmaktadır. Bundan dolayı namazda Kur’ân’ın manasını esas almak durumundayız. Mana esas alındığı için başka bir dilde bu manayı kıraat etmek de doğal olarak caiz olmuş olur. Diğer ayeti ise namaz dışındaki durumlara hamledebiliriz. Çünkü Kur’ân Arapça dışında başka bir dille okunamaz. Dolayısıyla namaz dışında başka bir dille Kur’ân’ı kıraat edemeyiz.

Bazıları da Ebû Hanife'nin Farsçanın Arapçaya çok yakın olmasından dolayı sadece Farsça için böyle bir fetvâ verdiğini söylemişlerdir. Oysa *el-Hidâye* sahibi Mergînânî bu görüşün kabul edilebilir bir görüş olmadığını ifade etmektedir. Onu da şu sözleriyle açıklamaktadır: ⁵⁵ ويجوز بأي لغة كان سوى الفارسية Yani Farsça için caiz ise “Farsça dışında da herhangi bir dille caizdir” demektedir. Mergînânî'nin bu sözü, yapısı ve anlamı açısından tartışmaların odağını oluşturmuştur. Bâbertî, *el-Înâye*'de⁵⁶ bu sözü zikrettikten sonra şu şiiri aktarmakta ve ikisinin yapı ve anlam açısından aynı konumda olduklarını ifade etmektedir: وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ عَيْرٌ أَنَّ سُبُوحَهُمْ بَيْنَ قُلُوبٍ مِنْ قِرَاعِ الْكُتَائِبِ

Allâme Esedullâh⁵⁷ ise bu iki durum arasındaki benzetmeye karşı çıkmış ve ikisi arasında aynı türden bir benzerliğe gidilemeyeceğini savunmuştur. Çünkü bu örnekte bir şeydeki kötü bir sıfatı zem etme durumu söz konusu değildir. Aksine buradaki istisna övme anlamını taşımaktadır. Oysa Bâbertî bu örnekleri zemme benzeyen övgü olarak anlayıp var olan anlamı pekiştirdiğini söylemiştir. Esedullâh ise

55 Mergînânî, *el-Hidâye*, I, 47.

56 Babertî, *el-Înâye*, IX, 434.

57 Hakkında herhangi bir bilgi bulamadık.

Bâbertî'nin yanlış bir benzerlik ilişkisi kurduğunu ifade etmiştir.

Molla Çelebi, ilgili tartışmayı aktardıktan sonra Bâbertî'nin, Mer-gînânî'nin sözüyle şiir arasında yapmış olduğu benzetmeyi bazı açılardan benzerlik ilişkisinin kurulmasının mümkün olmasından dolayı doğru bulmaktadır. Çünkü bir cümlede istisna edatı geldiğinde zihin doğal olarak müstesna minhten bir şeylerin çıkarılmasını beklemektedir. İlgili cümlede ise edattan (sivâ) sonra "Farsça" kelimesinin gelmesi onun öncekilerden çıkarıldığı izlemine vermektedir. Oysa bu durumda kazanacağı anlam Ebû Hanife'ye göre Farsça okumanın caiz olmasına terstir. Bu durumda cümledeki istisnanın muttasıldan munkatî istisnaya dönüştüğü ifade edilmiştir. Buna binaen Farsça dışında da diğer dillerle okumanın caiz olduğu ifade edilmiş olur.

Hoca Abdürrahîm'in Cevabı

Hoca Abdürrahîm, tartışmanın ana kısmı olan iki tarafın görüşlerini zikrettikten sonra son kısımdaki istisna ile ilgili kısmı aktarmadan kendi görüşlerini aktarmaya başlamıştır.

Hoca Abdürrahîm, bu konunun Bâbertî'nin *el-Hidaye* şerhinde geçtiğini ifade ederek literatürdeki yerine işaret etme vasıtasıyla yetkinliğini göstermektedir. Daha sonra Bâbertî'nin sözünün konuyu uzatmak için bütünüyle alınmamasını eleştirmektedir. Molla Çelebi'ye, "Sen bu işin uzmanısın ve çok kısaltmanın manayı bozduğunu bilirsin. Senin aktarımın da neredeyse anlamı bozacak bir seviyeye geldi. Ondan dolayı biz ilk önce Bâbertî'nin ne dediğini tam olarak aktaralım da onun da bizim de ne dediğimiz ortaya çıksın" der ve Bâbertî'nin şu ibaresini aktarır:

{وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ} وَصَفَهُ بِكَوْنِهِ فِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ لَمْ يَكُنِ الْقُرْآنُ يَنْظُمُهُ فِيهَا لَا مَحَالَةَ فَتَعَيَّنَ أَنَّ يَكُونُ بِمَعْنَاهُ فِيهَا، وَالْمَقْرُوءُ بِالْفَارِسِيَّةِ عَلَى سَبِيلِ التَّرْجُمَةِ مُشْتَمِلٌ عَلَى مَعْنَاهُ فَيَكُونُ جَائِزًا إِنْخَافًا بِهِ

Hoca Abdürrahîm Molla Çelebi'nin Bâbertî'nin **إِلْحَاقًا بِهِ** sözündeki zamiri "zubur"a gönderdiğini ama aslında "zubur"a değil Kur'ân'a gönderilmesi gerektiğini söyleyerek Molla Çelebi'ye itirazda bulunur.

İkinci İtiraz

فَإِنْ قِيلَ: قَوْلُهُ تَعَالَى { إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا } مُحْكَمٌ لَا يَقْبَلُ التَّأْوِيلَ وَقَوْلُهُ تَعَالَى { لَفِي زُبُرٍ الْأَوَّلِينَ } مُحْتَمَلٌ؛ لِأَنَّ بَعْضَ الْمُفَسِّرِينَ ذَهَبَ إِلَى أَنَّ الضَّمِيرَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَيْفَ يُتْرَكُ الْمُحْكَمُ بِهِ. أَجِيبُ بِأَنَّهُ تَأْوِيلٌ بَعِيدٌ يُفْضِي إِلَى التَّعْقِيدِ اللَّفْظِيِّ بِتَفْكِيكِ الضَّمَائِرِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى { وَإِنَّهُ لَنَزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ } إِلَى آخِرِهِ، وَالْكَلَامُ الْمُعْجِزُ مَصُونٌ عَنْ ذَلِكَ فَإِنْ قِيلَ: سَلَمْنَا تَسَاوِيَهُمَا فِي الْأَحْكَامِ لَكِنْ يَكُونَانِ مُتَعَارِضَيْنِ فَمِنْ أَيْنَ تَقُومُ الْحُجَّةُ؟ فَالْجَوَابُ أَنَّ إِعْمَالَ الدَّلِيلَيْنِ وَلَوْ يَوْجِهَ أَوَّلَى مِنْ إِهْمَالِ أَحَدِهِمَا، فَيُحْمَلُ قَوْلُهُ: { وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرٍ الْأَوَّلِينَ } عَلَى حَالَةِ الصَّلَاةِ؛ لِأَنَّهَا حَالُ الْمُنَاجَاةِ وَالِاشْتِغَالِ بِنَظْمِ خَاصٍّ يَذْهَبُ بِالرَّقَّةِ، وَيُحْمَلُ قَوْلُهُ: { إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا } عَلَى غَيْرِ حَالَةِ الصَّلَاةِ

Molla Çelebi

Molla Çelebi, Ebû Hanife'nin görüşüne göre yapılan bu açıklamalara baktığımızda onun muhkemi terk edip ihtimalli bir başka delile gitmediğini, aksine bir muhkemi terk edip daha güçlü bir başka muhkemi esas aldığını görebileceğimizi söylemektedir.

Hoca Abdürrahîm

Hoca Abdürrahîm ise bu açıklamaları kendi içinde çelişkili bulduğunu söylemektedir. Çünkü Ebû Hanife'nin herhangi bir muhkemi terk edip başka bir muhkeme gitme durumunun ve dolayısıyla iki delille amel gibi bir durumun söz konusu olamayacağını söyleyerek Molla Çelebi'ye itirazlarda bulunmaktadır. Ayrıca ona göre asıl muteber olan görüş, Ebû Hanife'nin bu görüşünden döndüğünü ve imameynin görüşünü benimsediğini bildiren görüştür.⁵⁸

58 Bu görüşe göre Ebû Hanife Nuh b. Meryem'den gelen bir rivayete göre bu gö-

ولما ذهب بعضهم إلى أن أبي حنيفة جوز الفارسية فقط لقرىها من العربية أشار صاحب الهداية إلى الرد عليه بقوله و يجوز بأي لغة كان سوى الفارسية قال الشيخ أكمل الدين هذا من قبيل قول الشاعر ولا عيب فيهم البيت و أورد عليه العلامة أسعد الله حاله بأنه ليس فيه صفة ذم منفية عن الشيء والاستثناء صفة مدح فكيف يكون من قبيله هذا أنباء على أنه فهم أن مراده رحمه الله أنه مثله ويشهد في تأكيد المدح بما يشبه الذم وليس كذلك بل مراده أنه من جنس قول الشاعر مشابه له في بعض الوجوه فإنه إذا ذكرت ههنا إرادة الاستثناء يتوهم إخراج شيء وهو المستثنى مما قبله وهو المستثنى منه وليها الفارسية التي هي أقرب إلى العربية ويجوز النقل إليها عند أبي حنيفة تحول الاستثناء من الاتصال إلى الانفصال و جاء التأكيد لما فيه من الجواز على الجواز والإشعار بأنه لم يجد لغة لا يجوز إليها النقل بنفسها فاضطر إلى الفارسية وفيه دعوى الشيء بينه فكأنه قيل ان لم يجوز بالفارسية فلا يجوز بأي لغة كانت على دفع الإيجاب الكلي فعلق نقيض المدعى بالمحال والمعلق بالمحال محال فيجوز بأي لغة كانت على طريقة الإيجاب الكلي كل ذلك مذكور في بيان قول الشاعر.

Molla Çelebi

Bazıları, Ebû Hanîfe'nin Farsça'nın Arapça'ya çok yakın olmasından dolayı sadece Farsça için böyle bir fetvâ verdiğini söylemişlerdir. Oysa *el-Hidaye* sahibi Mergînânî bu görüşün kabul edilebilir bir görüş olmadığını ifade etmektedir. Onu da şu sözleriyle açıklamaktadır: ويجوز بأي لغة كان سوى الفارسية Yani Farsça için caiz ise "Farsça dışında da herhangi bir dille caizdir" demektedir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Bâbertî *el-İnâ-yê* de bu sözü zikrettikten sonra şu şiirle aynı konumda olduğunu ifade etmektedir:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُبُوقَهُمْ بِهِنَّ قُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكُتَابِ

rüşten dönmüş ve İmameynin görüşünü benimsemiştir. Ancak *el-Asl*'da onun bu fetvası olduğu gibi aktarılmıştır.

Molla Çelebi de Bâbertî'nin kurduğu bu benzerlik ilişkisinde Mergînânî'nin sözünün bu şiiire bazı açılardan benzer olduğunu ifade etmek istediğini söyler. Çünkü istisna edatı geldiğinde zihin müstesna minhten bir şeylerin çıkarılmasını beklemektedir. İlgili cümledeki edattan sonra Farsça kelimesinin gelmesi onun öncekilerden çıkartılması gerektiği izlemini vermektedir. Bu durumda kazanılacak olan anlam Ebû Hanife'nin fetvasına ters düşmektedir. Ayrıca buradaki istisnanın muttasıldan munkatı' istisnaya dönüştüğü ifade edilmiştir.

Hoca Abdürrahîm

Hoca Abdürrahîm الاستثناء يتوهم إخراج شيء وهو المستثنى مما قبله وهو المستثنى منه istisna edatından sonra bir şeyin gelmesi onun müstesna minhten ayrı bir hükme tabi olması gerektiği açıklamasını kabul etmektedir.

وليها الفارسية التي هي أقرب إلى العربية ويجوز النقل إليها عند أبي حنيفة تحول الاستثناء من الاتصال إلى الانفصال

Hoca Abdürrahîm istisnanın muttasıldan munkatı'a dönüşmesi ni ise doğru bulmamaktadır. Çünkü "Farsça" da müstesna minhten cinsindendir. O da bir dildir ve müstesna minhe dahildir. Bundan dolayı istisna munkatı'a dönüşmez. Munkatı' olabilmesi için müstesna minhten cinsinden olmaması gerekir. Oysa ilgili örnekte bu şartı taşımamaktadır.

el-Hindî, İbn Hacib'in sözünde muttasıl istisnada cins birliğinin olmamasını, munkatı' istisnada ise cins birliğinin olmasının kesin bir şey olduğunu nakletmektedir. Rediyy gibi âlimler de bu minvalde sözler sarf etmişlerdir.

Devamında Hoca Abdürrahîm Molla Çelebi'nin *et-Telhis* ve onun şerhlerinde bu beytin açıklaması ile ilgili görüşlerden bazılarıyla aldanmış olabileceğini ifade etmektedir. Şerhlerde istisnada asıl olanın muttasıl istisna olduğu vurgulandıktan sonra istisna edatının zikredil-

mesi ile müstesna minhden bir şeylerin çıkartılması beklenmektedir. Ancak istisna edatından sonra övgü sıfatı gelince istisna muttasıl olmaksın munkatı'a dönüşür denilmiştir. Belli ki Molla Çelebi bu görüşü kabul etmiş ve şerhlerdeki bu söze aldanmıştır. Oysa bu örnekte istisnanın dönüşümünden ziyade bir te'kid anlamının söz konusu olduğunu söylemek gerekir. Çünkü müstesna fihi müstesna minhin cinsindendir.

Hoca Abdürrahîm, bazılarının bu beyitteki istisnayı bir sıfatın başka bir sıfattan istisna edilmesi şeklinde anladıklarını ve kılıçların körelmesinin ayıp olması durumunda zorunlu olarak savaşmanın da ayıp olması gerekmektedir. Böyle bir takdirde bulunmak ise muhal kabilindendir. Muhali esas almak ise ancak müstesnanın müstesna minhe dahil olmasının muhal olduğu durumlarda muhal olur. Oysa bu örnekte böyle bir durum söz konusu değildir.

Hoca Abdürrahîm, yapılan bu benzetmenin ancak şu âyete (Nisâ: 22) benzetilebileceğini söylemektedir: (وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ) Yani sizin başkaları ile evlenme gücünüz varsa onlarla evlenin. Onlar dışında başkasıyla evlenmek size helal değildir. Bu ise mümkün değildir. Aslında bu ayette onlarla evlenmenin haramlığı konusunda bir mübalağa söz konusudur. Zemahşerî'de bu ayetin bu beyitle mübalağa ve muhale ta'lik konusunda benzerliğinin olduğunu söylemektedir.

Hoca Abdürrahîm bu açıklamaları yaptıktan sonra buradaki istisnanın her türlü muttasıl olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o zikrettiğimiz delillere dayanarak Kur'an'ın Farsça okunabilirliğine dair delillere ihtiyaç olduğunu söylemektedir.

Molla Çelebi'nin *er-Red ve'l-kabul* Adlı Risalesi

Molla Çelebi daha önceki risalesinde namazda kıraatin Farsça olması ile ilgili meseleyi ifade ettiğini ama bazı fudalâ/âlimlerin buna itiraz ettiğini ifade ederek risalesine başlamaktadır.

Molla Çelebi, Kur'ân'ın Farsça tercümesinin okunabileceği ile ilgili açıklamalarda Bâbertî'nin ^۴سُورَةُ sözündeki zamirin Hoca Abdürrahîm tarafından "zubur"a değil de Kur'ân'a râci' olduğu görüşünü zikrettikten sonra bunun doğru olmadığını ifade etmektedir. Ona göre eğer zamir Kur'ân'a râci' olursa o zaman ona ilhak edilen mana olur. Çünkü mülhak olan şey ya Farsça ibarelerdir ya kıraatidir ya da manadır. İlk ikisi olamaz. Çünkü mülhak^{un} bihinin cinsinden değildir. Aynı şekilde üçüncüsü yani manası da olamaz. Çünkü onun manası bizzat kendisidir. Bir şey nasıl olur da kendisine mulhak olabilir ki? Ancak bizim ifade ettiğimiz gibi Zubur'a dönerse o zaman mulhakün bihi olan Zubur'un lafızlarına ilhak olmuş olur.

Şayet mulhakı Farsça lafızlar olarak alırsak Ebû Hanife'nin yapmış olduğu delillendirme de geçersiz olur. Çünkü Kur'ân artık "zuburi evvelinde mahsus lafızlarla delalet edilmiş mahsus bir mananın ismi" olacaktır. Farsça lafızlar ise zubur'daki lafızlara muvafık değildir. Buna şöyle cevap verilmiş: "Farsçayı zubur'a ilhak etme sureti ile kıraatin Farsça okunabileceğini söyleriz. Bazıları da bunun açık olduğunu ve zamirin Kur'ân'a râci' olduğunu söylemişlerdir. Oysa sen de bilirsin ki bu durumda ikisi arasında bir çelişki söz konusu olur."

Daha sonra Molla Çelebi Hoca Abdürrahîm'in, Ebû Hanife'nin iki muhkemden birini terk etmediğine dair görüşünü zikretmekte ve bununla ilgili itirazını dile getirmektedir. Nitekim yukarıda geçtiği üzere Hoca Abdürrahîm'in Ebû Hanife'nin iki delille amel etme gibi bir durumdan ziyade bu görüşünden döndüğünü kabul etmektedir.

Molla Çelebi ise bu itiraza cevap vermekte ve Ebû Hanife'nin bir açıdan bir muhkemi terk ettiğini ve bir açıdan da başka bir muhkemi kabul ettiğini ve aynı zamanda yukarıda Bâbertî'nin yapmış olduğu izah gibi iki delille de amel ettiğini söylemektedir. Bu açıklamalardan sonra Molla Çelebi, onun gibi bir âlimin nasıl bu noktayı gözden kaçırdığını bir türlü anlayamadığından yakınmaktadır.

Molla Çelebi daha sonra Hoca Abdürrahîm'in, istisnânın muttasıldan munkatı'a dönüşmediği ile ilgili itirazını dile getirmekte ve ona cevap vermektedir. Molla Çelebi de bir âlimin bu cevabı nasıl gözden kaçırdığını anlamadığını, muttasıl istisna olabilmesi için Farsça'nın hükmen dışarda tutulması gerektiğini oysa burada böyle bir durumun söz konusu olmadığını söylemektedir. Yani buradaki istisna muttasıl değil munkatı'dır. Aksi takdirde Farsça'nın hükmen çıkartılması gerekir ki bu fetvanın aksinedir.

Risalenin sonunda Molla Çelebi, Hoca Abdürrahîm dışında da bazı risale yazarların kendisinin yapmış olduğu açıklamaları kabul edilemez görüp *el-Hidâye*'den böyle bir te'vilin çıkamayacağını söylediklerini nakleder. Molla Çelebi, *el-Hidâye*'nin metninden böyle bir teville gidilemeyeceği konusunda onlara katılmaktadır. Ancak Bâbertî'nin yapmış olduğu açıklamalardan bunu rahatlıkla çıkartabileceğini söyler. Şayet Bâbertî'nin yapmış olduğu bu açıklamalar olmasaydı *el-Hidâye*'deki metin zorlamaya gerek duymadan tevil edilebilirdi. Ancak Bâbertî'nin açıklamaları böyle bir te'vile gitme imkânını vermektedir.

Sonuç

Osmanlı ilimler tarihi henüz hakkı ile araştırılmamış ve tartışılmamıştır. Bu alanlar tarihin tozlu raflarında incelenmeyi beklemektedir. Biz de bu çalışma vesileyle Osmanlı ilim dünyasının belli bir döneminde yaşanmış ilmi bir tartışmanın Osmanlı ilmî muhiti üzerinde nasıl bir etki bıraktığını ve ne tür konuları hangi eserlere atıflar yaparak tartıştıklarını göstermeye çalıştık. Bu tartışmada sadece fıkıh sorusunu ele almakla beraber 17. yüzyılda İstanbul'da tahkik kapısını açan bu iki büyük âlim ve onların öğrencilerinin Osmanlı ilmi geleneğinde ne tür görevler üstlendiklerini ele almaya çalıştık. Böylece bu iki büyük âlimin çabası ve ilim tarihinde oynamış oldukları rolleri gözler önüne sermeye çalıştık.

Tartışmaya katılan bütün âlimler kendi ilmi birikimlerini bütünüyle ortaya koyarak ilmi bir tartışmanın tarafı olmuş ve tartışmayı zenginleştirmişlerdir. Her biri hakikat olarak gördüğü şeyi ifade etmekten çekinmemiş ve görüşünü hocasına karşı dahi savunmuştur.

Tartışmada görüldüğü üzere her iki taraf tartışma âdâbının istediği saygı diline özen göstermişlerdir. Hem Molla Çelebi hem de Hoca Abdürrahîm birbirlerine hitap ederken “el-fâdıl” diye hitap etmeleri bunu göstermektedir. Ayrıca her iki âlim karşısındakinin görüşüne katılmadığı durumlarda “bu ilimleri inceliği ile bilmene rağmen nasıl olur da...” diyerek karşısındaki âlimin ilmi birikimini kabul etmekte ve ona ihtiramda bulunmaktadır.

Tartışmada kullanılan dilin yanında tartışılan konularda yapılan atıflar her iki âlimin hem şer’i hem de akli ilimlerde çok geniş bir bilgi birikimine sahip olduklarını ve tartışmalardaki konuları özümstedikleri göze çarpmaktadır. Ayrıca ilimlerin çeşitliliğine bakıldığı zaman hendede ve hey’et gibi pozitif bilim dallarının da medreselerde bir bütün olarak ülkenin hem doğusunda hem de batısında tahsil edildiğini ve bir tartışma ortamında tartışma konusu olabildiklerini görmekteyiz. Bu konuların tartışılıyor olması, dönemin âlim profilinde bilinmesi gereken ilimler olarak telakki edildiğini göstermektedir. Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, bu tür tartışmalar hem dönemin ilim tahsil anlayışını hem de ilmin bizzat kendisinin ne olduğunu ve nasıl algılandığını göstermesi açısından önemlidir.